

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

ΙΑ183

Ζωγραφική της Λατινοκρατίας στον αιγαιακό χώρο

1η παράδοση: Ο σύνθετος κόσμος του Αιγαίου μετά το 1204: τα νησιά στον αστερισμό της λατινικής κυριαρχίας

Διδάσκουσα:

Θεοδώρα Κωνσταντέλλου

Αθήνα 2024

Αντικείμενο του μαθήματος και βασικοί στόχοι

Εξέταση της μνημειακής ζωγραφικής στις διάφορες λατινικές επικράτειες που διαμορφώθηκαν στον αιγαιακό χώρο μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολη το 1204.

- Εξοικείωση με την καλλιτεχνική παραγωγή των νησιών και των βασικών τοιχογραφικών συνόλων.
- Κατανόηση του σύνθετου χαρακτήρα της μνημειακής ζωγραφικής στις λατινοκρατούμενες περιοχές
 - χρήση στοιχείων από την προϋπάρχουσα βυζαντινή εικαστική παράδοση.
 - εφαρμογή των νέων τάσεων της επίσημης βυζαντινής μνημειακής ζωγραφικής.
 - χρήση στοιχείων από την καλλιτεχνική παραγωγή της ρομανικής και γοτθικής Δύσης.
- Εξοικείωση με τον τρόπο και τα στάδια αφομοίωσης στοιχείων από τη δυτική καλλιτεχνική παράδοση κατά τον 13ο και 14ο αιώνα και την αποκρυστάλλωση πρωτότυπων τοπικών ιδιωμάτων που χαρακτηρίζονται από την ανάμειξη βυζαντινών και δυτικών στοιχείων κατά τον 15ο αιώνα (λ.γ. εκλεκτική τάση στη Ρόδο).

Άγιος Νικόλαος στα Τριάντα, Ρόδος (1490-1510)

-Εμπρόθετη χρήση συγκεκριμένων εικονογραφικών θεμάτων και μορφών με στόχο τη δήλωση της αντιπαράθεσης ή ως μία προσπάθεια προσέγγισης ατόμων του άλλου δόγματος.

-Εξοικείωση με τους διάφορους μηχανισμούς μεταφοράς και διάδοσης καλλιτεχνικών στοιχείων και ιδεών μεταξύ των δύο καλλιτεχνικών παραδόσεων Ευρώπης (ζωγράφοι και έργα από τη Δύση, δράση μοναστικών ταγμάτων).

-Τέχνη και χορηγία: εξοικείωση με τη δογματική ταυτότητα, τις πολιτικές επιδιώξεις και την καταγωγή των ιστορικών υποκειμένων που δρουν ως χορηγοί την εποχή αυτή.

-Κατανόηση της εκτίμησης που γνωρίζει η βυζαντινού ύφους ζωγραφική στους κόλπους των Δυτικών που εγκαθίστανται στο νησιωτικό χώρο.

-Κατανόηση του τρόπου διαμόρφωσης της καλλιτεχνικής παραγωγής και του χαρακτήρα της καλλιτεχνικής έκφρασης κάθε νησιωτικής ενότητας. Η άμεση συνάρτηση με τα σχήματα διακυβέρνησης που εφαρμόζονται σε κάθε νησί, το μέγεθος, τη θέση και την ιστορική τους διαδρομή «στα νερά» του Αιγαίου.

Ρόδος, Φιλήρημος, Άγιος Γεώργιος ο Χωστός, νότιος τοίχος.
Δεόμενος ιππότης και ο προστάτης άγιός του (αρχάγγελος Μιχαήλ)

Δομή μαθήματος

1η παράδοση: Ο σύνθετος κόσμος του Αιγαίου μετά το 1204: τα νησιά στον αστερισμό της λατινικής κυριαρχίας

Γενικό ιστορικό περίγραμμα και παρουσίαση του αιγαιακού χώρου μέσα από τα ερωτήματα που θέτει η έννοια της νησιωτικότητας: ο αιγαιακός χώρος και η σημασία του στη βυζαντινή περίοδο, οι νέοι κυρίαρχοι μετά το 1204, τα νησιά επικράτειάς τους, ο τρόπος διακυβέρνησης και οι βασικές αλλαγές-επιπτώσεις στις κοινωνική θέση των γηγενών. Απομόνωση ή διασυνδεσιμότητα; Η εξέλιξη νησιών σε σημαντικούς εμπορικούς κόμβους και η ένταξή τους σε έναν δυναμικό χώρο που διευκόλυνε μια ευρεία κυκλοφορία αντικειμένων, καλλιτεχνών, μορφών και ιδεών.

Γενική εισαγωγή στη μνημειακή ζωγραφική του λατινοκρατούμενου ελληνικού χώρου: τα βασικά ερευνητικά ζητήματα και οι σύγχρονοι μέθοδοι προσέγγισης.

2η παράδοση: Η μνημειακή ζωγραφική στο Δουκάτο του Αιγαίου Πελάγους (π. 1213-1566) (Α') : Η μνημειακή ζωγραφική στη Νάξο κατά τον 13^ο αιώνα.

Το Δουκάτο του Αιγαίου Πελάγους ή Αρχιπελάγους και η δυτική κυριαρχία στις υπόλοιπες Κυκλάδες. Η Νάξος ως έδρα μιας νέας λατινικής νησιωτικής ηγεμονίας.

Η μνημειακή ζωγραφική στην ύπαιθρο της Νάξου κατά τον 13ο αιώνα. Σύντομη εισαγωγή στη καλλιτεχνική παραγωγή του νησιού κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή. Η μνημειακή ζωγραφική στην ύπαιθρο του νησιού κατά τον 13ο αιώνα Η συνέχεια στην καλλιτεχνική παραγωγή το πρώτο μισό και η επαφή με τις σύγχρονες καλλιτεχνικές διεργασίες Η εφαρμογή των νέων καλλιτεχνικών εξελίξεων στη μνημειακή ζωγραφική του νησιού στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα. Τοπικά εργαστήρια και ζωγράφοι. Τα μηνύματα των εικονογραφικών προγραμμάτων. Οι κοινωνικοί και ιστορικοί όροι υποδοχής των νέων τάσεων της παλαιολόγεια καλλιτεχνικής παραγωγής και της άνθησης της καλλιτεχνικής παραγωγής.

3η παράδοση : Η μνημειακή ζωγραφική στο Δουκάτο του Αιγαίου Πελάγους (π. 1213-1566) (Β'): Η μνημειακή ζωγραφική στη Νάξο τον 14ο και 15ο αιώνα. Η μνημειακή ζωγραφική στις υπόλοιπες Κυκλάδες

Η μνημειακή ζωγραφική στη Νάξο κατά τον 14ο αιώνα. Η δραστική υποχώρηση της τοιχογραφίας στο δεύτερο μισό του 14ου και τον 15ο αιώνα. Η σποραδική παρουσία στοιχείων από τη δυτική καλλιτεχνική παράδοση και το σχετικό ερμηνευτικό πλαίσιο. Η μνημειακή ζωγραφική στις υπόλοιπες Κυκλάδες.

4η παράδοση: Η μνημειακή ζωγραφική στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη (1211-1669) (Α')

Η Κρήτη ως βενετική αποικία: οι πρώτοι αιώνες της βενετικής κυριαρχίας (13ος-14ος αι.)

Η μνημειακή ζωγραφική του 13ου αιώνα στην κρητική υπαίθρο: ο μικρός αριθμός τοιχογραφημένων εκκλησιών, η προσκόλληση στην παλαιότερη εικαστική παράδοση, η σποραδική εμφάνιση δυτικών στοιχείων στην εικονογραφία και το "ταραγμένο" πολιτικό και κοινωνικό σκηνικό της πρώιμης Βενετοκρατίας.

Τα τοιχογραφικά σύνολα της Δυτικής Κρήτης. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού του Αγίου Νικολάου στα Κυριακοσέλλια (π. 1230) και το πλαίσιο δημιουργίας τους.

5η παράδοση: Η μνημειακή ζωγραφική στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη (1211-1669) (Β')

Η μνημειακή ζωγραφική του 14ου αιώνα: οι επώνυμοι ζωγράφοι και τα εργαστήρια

Εξέταση του καλλιτεχνικού έργου του Θεόδωρου-Δανιήλ και Μιχαήλ Βενέρη και του Ιωάννη Παγωμένου.

Οι «δυτικότροπες τοιχογραφίες» (Μεταμόρφωση του Σωτήρα στα Τεμένια, Άγιος Φώτης στους Άγιους Θεοδώρους, Άγιο Δημήτριος στον Λειβαδά). Η άμεση σχέση με τη δυτική εικαστική παράδοση και το ζήτημα της καταγωγής των ζωγράφων. Οι επιγραφικές μαρτυρίες.

Αρχαιακές μαρτυρίες για την εργασία βενετικής /δυτικής καταγωγής ζωγράφων.

Δυτικά στοιχεία στη μνημειακή ζωγραφική της Κρήτης. Η παρουσία δυτικών αγίων στα εικονογραφικά προγράμματα των ναών και το σχετικό ερμηνευτικό πλαίσιο.

6η παράδοση: Η μνημειακή ζωγραφική στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη (1211-1669) (Γ')

Η παλαιολόγεια ζωγραφική στην Κρήτη. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος της Παναγία στον Μέρωνα (π. 1380) και παρουσίαση μνημείων της λεγόμενης ομάδας του Μέρωνα

7η παράδοση: Η μνημειακή ζωγραφική στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη (1211-1669) (Δ')

Οι απαρχές της λεγόμενης «ιδεαλιστικής/ακαδημαϊκής τάσης». Η άφιξη ζωγράφων από την Κωνσταντινούπολη.

Η ζωγραφική του καθολικού της μονής Βαλσαμονέρου στο Καινούριο Ηρακλείου: οι δημιουργοί, οι ζωγράφοι, το κοινό και ο χαρακτήρας της εικονογράφησης. Το έργο των αδερφών Μανουήλ και Ιωάννη Φωκά (1436-1453) [Άγιος Γεώργιος στην Έμπαρο Πεδιάδας (1436-1453), Άγιος Κωνσταντίνους Αβδού (1445) κά.]. Η δραστική υποχώρηση της τοιχογραφίας στο τέλος του 15ου αιώνα και ένας ανεικονικός διάκοσμος αναγεννησιακού ύφους σε μια εκκλησία της υπαίθρου (16ος αι.).

8η παράδοση: Η μνημειακή ζωγραφική στα Δωδεκάνησα την περίοδο των Ιωαννιτών Ιπποτών (1309-1522): Τα τοιχογραφικά σύνολα της Ρόδου (Α')

Σύντομη ιστορική εισαγωγή. Η πορεία του τάγματος των Ιωαννιτών ιπποτών: Ιερουσαλήμ-Κύπρος-Ρόδος-Μάλτα. Η πολυπολιτισμική φυσιογνωμία της κοινωνίας της Ρόδου την περίοδο της Ιπποκρατίας.

Εισαγωγή στα χαρακτηριστικά των τριών καλλιτεχνικών ρευμάτων: η δυτικοευρωπαϊκή, η υστεροβυζαντινή/ παλαιολόγεια και η εκλεκτική ζωγραφική και η χορηγική δραστηριότητα των Ιωαννιτών Ιπποτών, δυτικών ευγενών και Ελλήνων αρχόντων
Ένα παράδειγμα της δυτικοευρωπαϊκής τέχνης στην πόλη της Ρόδου : η μορφή της Αγίας Λουκίας στην Παναγία του Κάστρου (1330 ή 1420). Ο ζωγραφικός διάκοσμος του παρεκκλησίου του Αγίου Γεωργίου «των Άγγλων»: η ταυτότητα των χορηγών (μεγάλοι Μάγιστροι του τάγματος των Ιωαννιτών-Άγγλοι ευγενείς) και η προέλευση-εκπαίδευση των ζωγράφων.

9η παράδοση: Η μνημειακή ζωγραφική στα Δωδεκάνησα την περίοδο των Ιωαννιτών Ιπποτών (1309-1522): Τα τοιχογραφικά σύνολα της Ρόδου (Β')

Η ισχυρή παρουσία της υστεροβυζαντινής ζωγραφικής/παλαιολόγειας τέχνης σε ναούς της πόλης της Ρόδου και της υπαίθρου κατά τον 14^ο αιώνα και η ταυτότητα των δωρητών [ο Άγιος Φανούριος και η Αγία Αικατερίνη στη πόλη της Ρόδου, οι Άγιοι Θεόδωροι στον Αρχάγγελο (1372), Άγιος Γεώργιος Παχυμαχιώτης στη Λίνδο (1394/5) κά].

Η εκλεκτική ζωγραφική τάση (β' τέταρτο 14ου αι.-αρχές 16ου αι.): βασικά χαρακτηριστικά, η προέλευση και εκπαίδευση των ζωγράφων και η ταυτότητα των χορηγών.

Α. Η εκλεκτική ζωγραφική τάση σε εκκλησίες και δημόσια κτήρια της πόλης της Ρόδου (Παναγία του Κάστρου, Αγία Τριάδα, ο Άγιος Σπυρίδωνας, ο Άγιος Γεώργιος στο ανατολικό τοίχος του Κολλάκιου, Καστελλανία). Β. Η εκλεκτική ζωγραφική τάση σε εκκλησίες της υπαίθρου (Άγιος Νικόλαος στα Τριάντα, ο Άγιος Γεώργιος ο Χωστός στον Φιλήρημο, η Υπαπαντή, ο Άγιος Αββακούμ στο Παραδείσι και η Παναγία Παρμενιώτισσα στην Ψίνθο).

10η παράδοση: Η μνημειακή ζωγραφική στα υπόλοιπα Δωδεκάνησα την περίοδο των Ιωαννιτών Ιπποτών (1309-1522)

Παρουσίαση τοιχογραφικών συνόλων από Σύμη, Κω, Τήλο κ.ά. (Άγιος Νικόλαος στα Χείλη, Ζωοδόχος Πηγή στο Μονάγι και Παναγία Κυπαρισιώτισσα κ.ά.).

11η παράδοση: Η μνημειακή ζωγραφική στο Βόρειο Αιγαίο των Γενουατών

Η Χίος υπό την κυριαρχία των Γενουατών (1307-1329/ 1346-1566)

Τα τοιχογραφικά σύνολα του 14ου και 15ου αιώνα και η στενή σχέση με τις τάσεις της επίσημης μνημειακής ζωγραφικής [η Παναγία Αγγελωπούσaina (π.1317), το δευτερο τοιχογραφικό στρώμα του τρούλου από την Παναγία Κρήνα (τέλη 14^{ου} αιώνα)].

Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Γεωργίου στα Πρασειά (1415): η χορηγία ενός γενουάτη άρχοντα και το βυζαντινό ύφος των τοιχογραφιών.

12^η παράδοση: Η μνημειακή ζωγραφική στη λατινοκρατούμενη Εύβοια

Σύντομη ιστορική εισαγωγή. Μια περίπτωση «λατινικής» χορηγίας στην πόλη της Χαλκίδας (Νεγκροπόντε): οι τοιχογραφίες του βορειοανατολικού παρεκκλησιού του Pietro Lirromano στον ναό της Αγίας Παρασκευής στη Χαλκίδα. Τα ζωγραφικά σύνολα της υπαίθρου κατά τον 13ο και 14ο αιώνα : το κτητορικό περιβάλλον, ο συμφυρμός εικονογραφικών και υφολογικών στοιχείων από την υστεροκομνήνεια παράδοση και την παλαιολόγεια τέχνη, η χρήση και αφομοίωση στοιχείων από τη δυτική τέχνη. Τα μηνύματα των εικονογραφικών προγραμμάτων. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στο Πυργί (1296) και της Αγίας Θέκλα, Άγιος Δημήτριος στο Μακρυχώρι (1302/3), Κοίμηση στην Οξύλιθο (περ. 1300), Άγιος Δημήτριος στο Αυλωνάρι (περ. 1300) κ.ά.

13η παράδοση: Γενική αποτίμηση / επανάληψη: Η καλλιτεχνική παραγωγή στις λατινικές κτήσεις της θάλασσας του Αιγαίου.

Ελληνόγλωσση

- Θ. Αρχοντόπουλος, *Ο ναός της Αγίας Αικατερίνης στην πόλη της Ρόδου και η ζωγραφική του ύστερου μεσαίωνα στα Δωδεκάνησα (1309-1453)*, Ρόδος – Αθήνα 2010
- Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Η βυζαντινή τέχνη στο Αιγαίο», *Το Αιγαίο. Επίκεντρο ελληνικού πολιτισμού*, Αθήνα 1992, 132-160
- Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Η μνημειακή ζωγραφική στα νησιά του Αιγαίου κατά τον 13ο αιώνα. Η περίπτωση της Ρόδου και της Νάξου», *Η Βυζαντινή Τέχνη μετά την Τέταρτη Σταυροφορία. Η Τέταρτη Σταυροφορία και οι επιπτώσεις της. Διεθνές Συνέδριο, Ακαδημία Αθηνών 9-21 Μαρτίου 2004*, Π. Βοκοτόπουλος (επιστ.επιμ.), Αθήνα 2007, 13-30
- Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου – Α. Κατσιώτη – Μ. Μπορμπουδάκη, *Οι τοιχογραφίες της μονής του Βαλσαμόνερου. Απόψεις και φρονήματα της ύστερης βυζαντινής ζωγραφικής στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Αθήνα 2020
- Μ. Βασιλάκη, «Η Κρήτη υπό βενετική κυριαρχία. Η μαρτυρία των μνημείων του 13^{ου} αιώνα», *Η Βυζαντινή Τέχνη μετά την Τέταρτη Σταυροφορία. Η Τέταρτη Σταυροφορία και οι επιπτώσεις της. Διεθνές Συνέδριο, Ακαδημία Αθηνών 9-21 Μαρτίου 2004*, Π. Βοκοτόπουλος (επιστημ.επιμ.), Αθήνα 2007, 31-46
- Μ. Εμμανουήλ, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου στο Μακρυχώρι και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Οξύλιθο της Εύβοιας* [Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών, Παράρτημα του ΚΗ' τόμου] Αθήνα 1991
- Μ. Εμμανουήλ, «Η μνημειακή ζωγραφική στην Εύβοια κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας», *Αρχαιολογία* 42 (Μάρτιος 1992), 76-78
- Σ. Καλοπίση-Βέρτη, «Η μνημειακή ζωγραφική της υστεροβυζαντινής περιόδου (1204-1453)», *Βυζάντιο. Ιστορία και Πολιτισμός. Ερευνητικά πορίσματα*, Τ. Κ. Λουγγής (επιστημ. διευθ.), τόμ. Γ', Αθήνα 2016, 191-283
- Α. Κατσιώτη, «Παρατηρήσεις στη ζωγραφική του 14ου-15ου αιώνα στα Δωδεκάνησα. Ο ησυχασμός και οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στα Χείλη της Ρόδου», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 54 (2003), Α' Μελέτες, 327-340
- Α. Κατσιώτη – Θ. Αρχοντόπουλος, «Η ζωγραφική στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου από τον 11ο αιώνα μέχρι την κατάληψη της από τους τούρκους (1522). Μία εκτίμηση των δεδομένων», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου με θέμα 15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη Μεσαιωνική πόλη της Ρόδου*, Αθήνα 2007, 454-465
- Η. Ε. Κόλλιας, *Η μνημειακή εκλεκτική ζωγραφική στη Ρόδο στα τέλη του 15ου και στις αρχές του 16ου αιώνα*, Αθήνα 2000.

- Η. Κόλλιας, *Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου*, Αθήνα 2005
- Χ. Κοιλάκου, «Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στα Πραστειά Σιδερούντας Χίου», *ΔΧΑΕ* 11 (1282-1983), 37-76
- Μ. Κουμανούδη, «Οι Λατίνοι στο Αιγαίο μετά το 1204: Αλληλεξαρτήσεις και διαπλεκόμενα συμφέροντα», *Άγκυρα* 3 (2010), 43-85
- P. Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο, 1204-1500*, Γ. Κουσούνελος (μτφρ.), Αθήνα 1998
- Χ. Μαλτέζου (επιμ.), *Όψεις της Ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού, Αρχαιακά τεκμήρια*, Αθήνα 1993
- Ν. Μαστροχρίστος, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στα Μαριτσά της Ρόδου (1434/5) και ο ζωγράφος Αλέξιος», *Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 33 (2012), 175-188
- Α. Δ. Μητσάνη, «Η μνημειακή ζωγραφική στις Κυκλάδες κατά το 13ο αιώνα», *Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 21 (2000) 93-122
- Α. Μητσάνη, «Η χορηγία στις Κυκλάδες από τον 6ο μέχρι τον 14ο αι. Η μαρτυρία των επιγραφών», *Έπετηρίς Έταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 52 (2004-2006) 391-430
- Ν. Γ. Μοσχονάς –Μ-Γ Λιλυ Στυλιανούδη (επιμ.), *Το Δουκάτο του Αιγαίου. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης Νάξος-Αθήνα 2007*, Αθήνα 2009
- Μ. Παναγιωτίδη, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου Λαθρήνου στη Νάξο», *Δελτίο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 16 (1991-1992), 139-154
- Στ. Παπαδάκη-Oekland, «Δυτικότερες τοιχογραφίες του 14ου αιώνα στην Κρήτη. Η άλλη όψη μιας αμφίδρομης σχέσης;», *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τόμ. Β', Αθήνα 1991 491-514
- Στ. Παπαδάκη-Oekland, «Από τη ζωή των ζωγράφων στην Κρήτη κατά τους πρώτους αιώνες της ενετοκρατίας», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο 9-14 Σεπτεμβρίου 1996*, τόμ. Β' 2, Ηράκλειο 2000, 155-176
- Ν. Πύρρου, «Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο Μελισσουργάκι Μυλοποτάμου», *Δασκάλα. Απόδοση τιμής στην καθηγήτρια Μαίρη Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου*, Π. Πετρίδης –Β. Φωσκόλου (επιμ.), Αθήνα 2014, 455-483
- Ζ. Ν. Τσιρπανλής, *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών (14ος-16ος αι.)*, Ρόδος 1991
- Β. Φωσκόλου, «Ζωγραφικά σύνολα λατινικής χορηγίας στον νότιο ελλαδικό χώρο και τα νησιά (13ος -15ος αιώνας). Μια πρώτη προσέγγιση», *Grata Dona. Μελέτες προς τιμήν της Ολγας Γκράτζιου*, Τ. Κιουσοπούλου – Β. Φωσκόλου (επιστημ. επιμ.), Ηράκλειο 2023, 603-632
- Ι. Χριστοφοράκη, «Χορηγικές μαρτυρίες στους ναούς της μεσαιωνικής Ρόδου (1204-1522)», *ΡΟΔΟΣ 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, τόμ. Β', Αθήνα 2000, 449-464

- B. Arbel – B. Hamilton – D. Jacoby (eds.), *Latins and the Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, London 1989
- M. Bacci, “Veneto-Byzantine “Hybrids”. Towards a reassessment”, *Studies in Iconography* 35 (2014), 75-106
- I. Bitha – A.-M. Kasdagli, ““Saint George ‘of the English’. Byzantine and Western Encounters in a Chapel of the Fortifications of Rhodes”, *Intercultural Encounters in Medieval Greece after 1204. The Evidence of Art and Material Culture*, V. Foskolou – S. Kalopissi-Verti (eds.), Turnhout 2022, 131-175
- M. Borboudaki, “The church of the Virgin of Meronas and the Kallergis Family”, *Cahiers Archéologiques* 55 (2013-2014), 105-118
- M. Constantoudaki-Kitromilides, “Aspects of artistic exchange on Crete: Questions concerning the presence of Venetian painters on the island in the fourteenth and fifteenth centuries”, *Cross-Cultural Interaction between Byzantium and the West, 1204-1669*, A. Lymberopoulou (ed.), London – New York 2018, 30-58
- A. Drandaki, “Piety, Politics, and Art in Fifteenth-Century Venetian Crete”, *Dumbarton Oaks Papers* 71 (2014), 367-406
- E. Despotakis – V. Tsamakda, “Archival Evidence and Byzantine Art in Fifteenth-Century Venetian Crete. The Case of Georgios Mavrianos and Konstantinos Gaitanas”, *Dumbarton Oaks Papers* 77 (2023), 245-319
- M. Emmanuel, “La peinture byzantine de l’ île d’ Eubée en Grèce au XIIIe et XIVe siècle”, *Corsi di Cultura sull’ Arte Ravennate e Bizantina* 38 (1991), 185-196
- M. Emmanuel, “Die Fresken der Hodegetria – Kirche in Spelies auf der Insel Euboia (1311). Einige Bemerkungen zu Ikonographie und stil”, *Byzantinische Zeitschrift* 83 (1990) 451-467
2006.
- V. Foskolou, “Reflections of Mendicant Spirituality in the Monumental Painting of Crete in the Late Medieval Period (13th–15th Centuries)”, *Intercultural Encounters in Medieval Greece after 1204. The Evidence of Art and Material Culture*, V. Foskolou – S. Kalopissi-Verti (eds.), Turnhout 2022, 77-112
- V. Foskolou – S. Kalopissi-Verti (eds.), *Intercultural Encounters in Medieval Greece after 1204. The Evidence of Art and Material Culture*, Turnhout 2022
- C. Gasparis, “Venetian Crete: The Historical Context”, *Hell in the Byzantine World. A History of Art and Religion in Venetian Crete and the Eastern Mediterranean*, A. Lymberopoulou (ed.), vol. 1: Essays, Cambridge 2020, 60-116.

- N. D. Kontogiannis, "What Did Syropoulos Miss? Appreciating the Art of the Lippomano Chapel in Venetian Negroponte", *Sylvester Syropoulos on Politics and Culture in the Fifteenth-Century Mediterranean*, F. Kondyli – V. Andriopoulou – E. Panou – M. B. Cunningham (eds.) (Birmingham Byzantine and Ottoman Studies 16), Burlington 2014, 107-134.
- A. Luttrell, "Greeks, Latins and Turks on late-Medieval Rhodes", *Byzantinische Forschungen* 11 (1987), 357-374
- A. Lymberopoulou, *The Church of the Archangel Michael at Kavalariana: Art and Society on Fourteenth-Century Venetian-dominated Crete*, London 2006.
- N. Mastrochristos – A. Katsioti, "Saint Mamas at Exeles: An Unusual Case of Ritual Piety on Karpathos", *Arts* 2023, 12(4), 176;
<https://doi.org/10.3390/arts12040176>
- A. Mailis, "From Byzantine monasticism to Venetian Piety. The double church of Haghios Panteleēmon and Haghios Dēmētrios at Perivolia Chania", *Menschen, Bilder, Sprache, Dinge. Wege der Kommunikation zwischen Byzanz und dem Westen 1*. Falko Daim, C. Gastgeber - D. Heher - Cl. Rapp (Hrsg.) Mainz 2018, 183-204
- G. Saint- Guillain, "Seigneuries insulaires : les Cyclades au temps de la domination latine (XIIIe-XVe siècle)", *Médiévales. Langues, textes, histoire* 47 (2004), 31-45
- G. Saint-Guillain, *L'archipel des seigneurs: pouvoirs, société et insularité dans les Cyclades à l' époque de la domination latine (XIIIe-XVe siècles)*, Thèse de doctorat de IIIe cycle (Paris 1) Lille 2005
- G. Saint-Guillain, "Les conquérants de l'Archipel: l'empire latin de Constantinople, Venise et les premiers seigneurs des Cyclades", *Quarta crociata. Venezia, Bisanzio, Impero latino*, Gh. Ortalli – G. Ravegnan, P. Schreiner (éd.), Venise 2006, vol. I, 125-237
- G. Saint-Guillain – D. Stathakopoulos (eds.), *Liquid and multiple. Individuals and identities in the thirteenth-century Aegean*, [Centre de recherché d'histoire et civilisation de Byzance, Monographies, 35], Paris 2012
- B. J. Slot, "The Frankish Archipelago", *Byzantinische Forschungen* 16 (1991), 196-205
- V. Tsamakda, *Die Panagia-Kirche und die Erzengelkirche in Kakodiki. Werkstattgruppen, kunst- und kulturhistorische Analyse byzantinischer Wandmalerei des 14. Jhs. auf Kreta*, Vienna 2012
- N. I. Tsougarakis – P. Lock (eds.), *A Companion to Latin Greece*, Leiden – Boston 2015
- A. K. Vionis, *A Crusader, Ottoman and Early Modern Aegean Archaeology: Built Environment and Domestic Material Culture in the Medieval and Post-Medieval Cyclades, Greece (13th-20th centuries AD)* [Archaeological Studies Leiden University, 22], Leiden 2012
- S. Zoitou, *Staging Holiness: The Case of Hospitaller Rhodes (ca. 1309-1522)*, Leiden – Boston 2021

1^η παράδοση "Ο σύνθετος κόσμος του Αιγαίου μετά το 1204: τα νησιά στον αστερισμό της λατινικής κυριαρχίας

Περίληψη

- Γενικό ιστορικό περίγραμμα και παρουσίαση του αιγαιακού χώρου μέσα από τα ερωτήματα που θέτει η έννοια της νησιωτικότητας: ο αιγαιακός χώρος και η σημασία του στη βυζαντινή περίοδο, οι νέοι κυρίαρχοι μετά το 1204, τα νησιά επικράτειάς τους, ο τρόπος διακυβέρνησης και οι βασικές αλλαγές-επιπτώσεις στις κοινωνική θέση των γηγενών. Απομόνωση ή διασυνδεσιμότητα; Η εξέλιξη νησιών σε σημαντικούς εμπορικούς κόμβους και η ένταξή τους σε έναν δυναμικό χώρο που διευκόλυνε μια ευρεία κυκλοφορία αντικειμένων, καλλιτεχνών, μορφών και ιδεών.
- Γενική εισαγωγή στη μνημειακή ζωγραφική του λατινοκρατούμενου ελληνικού χώρου: τα βασικά ερευνητικά ζητήματα και οι σύγχρονοι μέθοδοι προσέγγισης.

Ο αιγαιακός χώρος και η σημασία του στη βυζαντινή περίοδο-σύντομη εισαγωγή

Το Αιγαίο βρισκόταν σε κεντρικό σημείο και είχε ιδιαίτερη σημασία για την ασφάλεια της Κωνσταντινούπολης και την οικονομική ζωή της αυτοκρατορίας. Ο αιγαιακός χώρος προσέφερε ένα πυκνό και σχετικά ασφαλές δίκτυο θαλάσσιων διαδρομών, εμπορικούς σταθμούς και ασφαλή λιμάνια, στοιχεία απαραίτητα για την ανάπτυξη του διαμετακομιστικού εμπορίου. Τα εξήντα περίπου νησιά αποτελούσαν φυσικές γέφυρες, που ένωναν της δυτικές ακτές της Μικράς Ασίας με τον ελλαδικό χώρο, ενώ παράλληλα λειτουργούσαν ως προπύργια άμυνας για την πλούσια και ζωτικής σημασίας περιοχή των των μικρασιατικών ακτών.

Ο αιγαιακός χώρος και η σημασία του στη βυζαντινή περίοδο

Μεγαλύτερη σημασία αποκτά ο αιγαιακός χώρος μετά την μεταφορά της πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας το 324 στην Κωνσταντινούπολη. Το Αιγαίο πιο κοντά πια στο κέντρο της οικονομικής δραστηριότητας, την Κωνσταντινούπολη, και χωρίς ιδιαίτερες εχθρικές επιχειρήσεις κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, αναδεικνύεται σε ζωτικής σημασίας θαλάσσιο χώρο και σταυροδρόμι πυκνών θαλάσσιων εμπορικών διαδρομών.

Η σπουδαιότερη εμπορική οδός ήταν αυτή που συνέδεε την Κωνσταντινούπολη με την Αλεξάνδρεια και την Αίγυπτο. Η οδός αυτή διερχόταν ανάμεσα στις μικρασιατικές ακτές, τα νησιά της Δωδεκανήσου και του βορειοανατολικού Αιγαίου. Έτσι, η Ρόδος, η Κως, η Σάμος, η Χίος και η Λέσβος, αναπτύχθηκαν σε σημαντικούς εμπορικούς. Αρκετοί από τους θαλάσσιους αυτούς δρόμους διέρχονταν επίσης από τα λιμάνια κυκλαδίτικων νησιών. Τα κυκλαδίτικα νησιά παίζουν επίσης την εποχή αυτή σημαντικό ρόλο στο δίκτυο των θαλάσσιων ταξιδιών, ως σταθμοί κυρίως ανεφοδιασμού.

Νάξος, Λακκομέρσινα, ναός Άγιου Παντελεήμονα
(αρχές 7^{ου} αι.)

Μια κοινωνία κατά κύριο λόγο εξωστρεφή, με σημαντικές οικονομικές δραστηριότητες υποδηλώνει και το πλήθος των βασιλικών, και ο σημαντικός αριθμός και η ποιότητα των τοιχογραφιών που έχουν εντοπιστεί και χρονολογούνται πιθανότατα κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή.

Κάλυμνος, Βαθύ, Άγιος Κήρυκος,
(6^{ος} αι.)

Η παρουσία των Αράβων (μέσα περίπου του 7ου αιώνα) στον θαλάσσιο χώρο του Αιγαίου και η εικονομαχική διαμάχη σηματοδοτούν την έναρξη μιας περιόδου αλλαγών στον αιγαιακό χώρο. Ο αιγαιακός χώρος μεταβάλλεται σε ένα πεδίο εχθρικών διεισδύσεων και ευμετάβολων ισορροπιών μεταξύ των δύο αντιμαχόμενων δυνάμεων, των Αράβων και της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Η αναστάτωση αυτή επέφερε την ερήμωση; Τα νέα ευρήματα δείχνουν ότι για την αντιμετώπιση της αραβικής εισβολής (650-περ.720), το αρχιπέλαγος αποκτά προνομιακή μεταχείριση από την Κωνσταντινούπολη προκειμένου να αναπτυχθεί η παραγωγική του δραστηριότητα και να διασφαλιστεί ο έλεγχος των θαλάσσιων εμπορικών και στρατιωτικών δρόμων.

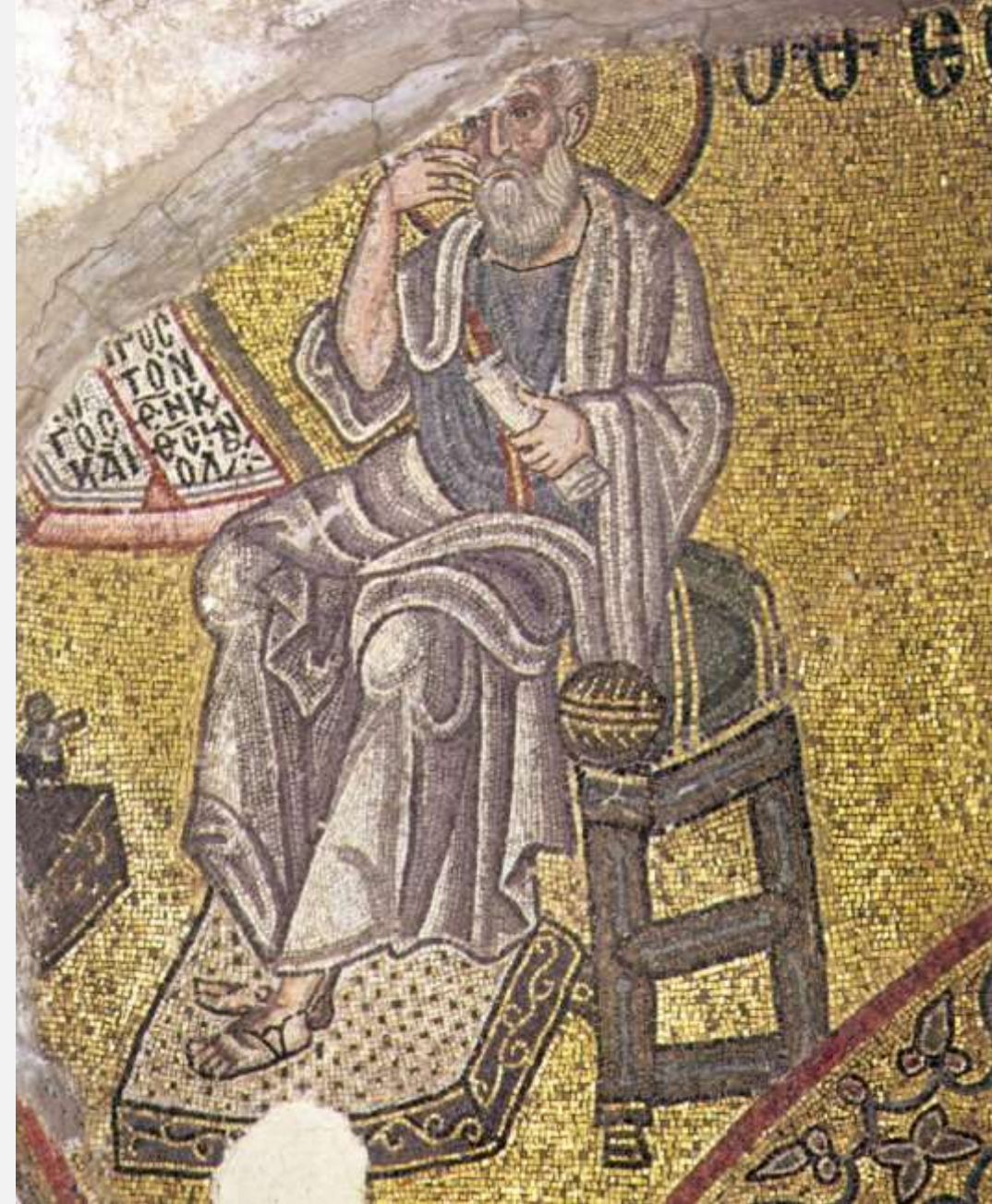
Οι Κυκλάδες όχι μόνο δεν ερημώνονται, αλλά παράγουν πλούτο υπό την προστασία δεκάδων οχυρώσεων. Κατά τη διάρκεια της εικονομαχικής έριδας (726-843) στα νησιά του Αιγαίου επιβάλλεται η εικονοκλαστική πολιτική, όπως μαρτυρούν τα ορατά και σήμερα ίχνη ανεικονικών ναών της Νάξου, της Αμοργού, της Ρόδου και της Κρήτης.

Νάξος, Παναγία Πρωτόθρονος (8-9^{ος} αι.)

Η περίοδος ανασφάλειας που επικρατεί στη θαλάσσιο χώρο του Αιγαίου λήγει οριστικά με την ανακατάληψη της Κρήτης το 961. Η καθοριστικής σημασίας αυτή νίκη σηματοδοτεί την έναρξη μίας περιόδου οικονομικής ευημερίας, σχετικής ασφάλειας και δημογραφικής ανόδου για τα νησιά του Αιγαίου. Από τα τέλη του 10ου έως και το 1080 ο νησιωτικός χώρος θα βρεθεί εκτός της εμβέλειας των σοβαρών στρατιωτικών επιχειρήσεων και επιθέσεων με εξαίρεση κάποιες σποραδικές αραβικές επιθέσεις (1027, 1032, 1035) και πειρατικές επιδρομές. **Το ενδιαφέρον της κεντρικής διοίκησης για τα νησιά αυξήθηκε από τον 11ο αιώνα.** Με αυτοκρατορικές χορηγίες ιδρύθηκαν η Νέα Μονή στη Χίο (μετά το 1042) και η Μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο (1088), καθώς και η Μονή Χοζοβιώτισσας στην Αμοργό και η Επισκοπή Σαντορίνης, που ανεγέρθηκαν, όπως φαίνεται από τις πηγές, με την υποστήριξη του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118).

Διαφορετική κάπως είναι η εικόνα την εποχή των Κομνηνών. Ανταρσίες τοπικών κυβερνητών και νέοι εχθροί προσελκύουν ξανά το αυτοκρατορικό ενδιαφέρον, σε μια εποχή μάλιστα όπου ο θαλάσσιος χώρος του Αιγαίου έχει αποκτήσει νέα σημασία ειδικά μετά την απώλεια των μικρασιατικών εδαφών (1071). Οι φυγόκεντρες τάσεις και η ισχυρή παρουσία τοπικών ηγεμόνων και η εντεινόμενη παρουσία των Βενετών χαρακτηρίζουν τις τελευταίες δεκαετίες του 12ου αιώνα και θα σηματοδοτήσουν το σταδιακό τέλος του βυζαντινού νησιωτικού κόσμου.

Χίος, Νέα Μονή, καθολικό,
κυρίως ναός
(1042-1056)

Παναγία Πρωτόθρονος, τρούλος, τρίτο στρώμα (1052)

Νάξος, Παναγία Πρωτόθρονος (δεύτερο στρώμα, (τελευταίες δεκαετίες 10ου αι.)

Πάτμος, παρεκκλήσιο Μονής Αγίου
Ιωάννη του Θεολόγου
(1176-1180 ή 1185-π. 1206)

Παναγία Κρίνα, Χίος (1192)

Οι νέοι κυρίαρχοι μετά το 1204

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 από τους σταυροφόρους, στον άλλοτε ενιαίο πολιτικά βυζαντινό αιγαιακό χώρο δημιουργούνται σε διαφορετικούς χρόνους νέες, μικρές και μεγαλύτερες λατινικές ηγεμονίες.

Η Δ΄ Σταυροφορία και η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1024 επέφερε ριζική τομή στην ιστορία του νησιωτικού χώρου.

Η πρώτη φροντίδα των κατακτητών ήταν να μοιράσουν τα εδάφη της αυτοκρατορίας σύμφωνα με τη συνθήκη που είχαν συνομολογήσει ήδη από τον Μάρτιο του 1204 και που υπέγραψαν οριστικά τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς, τη λεγόμενη **“Partitio terrarum Imperii Romaniae”**.

Όπως πρόκυπτε από τη συμφωνία διανομής, ο Λατίνος αυτοκράτορας θα γινόταν κάτοχος των 5/8 της Κωνσταντινούπολης και θα είχε στην κατοχή του τα εδάφη της Θράκης, ολόκληρη τη Μικρά Ασία, καθώς και τα νησιά **Ίμβρο, Χίο, Λήμνο, Σάμο και Μυτιλήνη**.

Στους Βενετούς από την άλλη κατοχυρωθήκαν τα 3/8 της Κωνσταντινούπολης, **τα Ιόνια νησιά, οι Κυκλάδες, η Αίγινα και η Σαλαμίνα, οι πόλεις Ωρεός και Κάρυστος στην Εύβοια**, το μεγαλύτερο μέρος της Πελοποννήσου, καθώς και εδάφη στην ηπειρωτική Ελλάδα που περιλάμβαναν την περιοχή της Άρτας και της Αιτωλίας.

Με αυτό τον τρόπο η Βενετία φρόντισε να περιέλθει στην κατοχή της κτήσεις στρατηγικής σημασίας για το εμπόριο και ιδιαίτερα τα λιμάνια που την ενδιέφεραν και περισσότερο.

Στον αρχηγό των Σταυροφόρων, Βονιφάτιο Μομφερρατικό, δόθηκαν τα εδάφη της Μικράς Ασίας και η Κρήτη την οποία δέχτηκε να πουλήσει στους Βενετούς. Τελικά κατέλαβε τη Θεσσαλονίκη και τις περιοχές της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, οι οποίες συναπάρτισαν το λατινικό Βασίλειο της Θεσσαλονίκης,

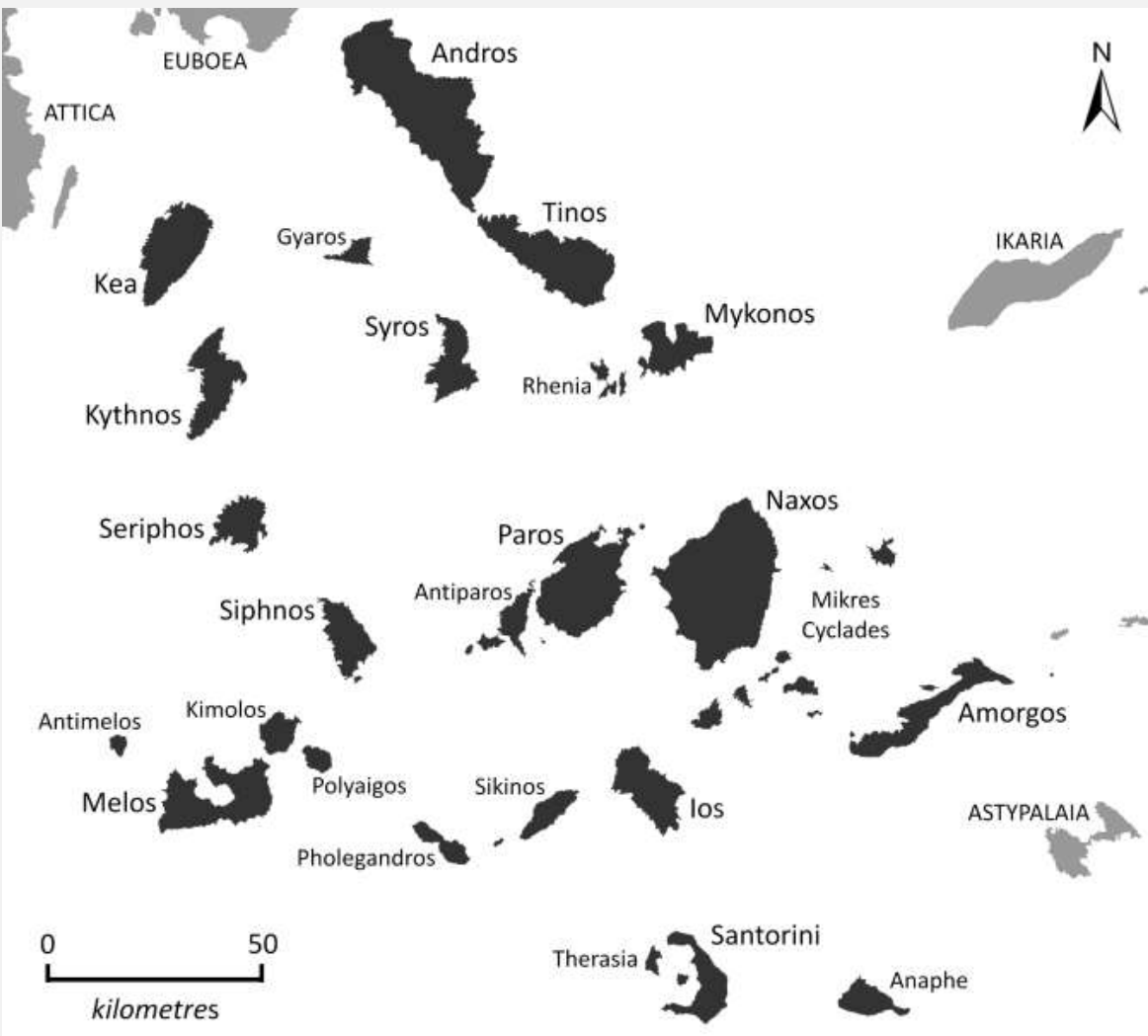
Πολλά από τα συμφωνηθέντα ανατράπηκαν ή τροποποιήθηκαν στην πορεία για διάφορους λόγους, όπως θα δούμε στην πορεία.

Η λατινοκρατία στις Κυκλάδες

Οι λιγοστές και κυρίως συγκεχυμένες πληροφορίες των γραπτών πηγών σχετικά με τη λατινική διείσδυση στις Κυκλάδες μετά το 1204 δεν επιτρέπει τον σχηματισμό μιας σαφούς εικόνας για τα γεγονότα, τους χρόνους και τους τρόπους κατάκτησης των κυκλαδίτικων νησιών. Αυτή φαίνεται ότι υλοποιήθηκε ύστερα από διαδοχικές ναυτικές επιχειρήσεις στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 13ου αιώνα —χωρίς να αποκλείεται μια πρώτη αποτυχημένη απόπειρα κατάληψής τους ένα περίπου χρόνο (1205) μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης (1204)— και σίγουρα είχε ολοκληρωθεί πριν το 1216.

Κύριος συντονιστής των επιχειρήσεων ήταν ο **Marco A' Sanudo**, ανιψιός του δόγη της Βενετίας, Enrico Dandolo. Σε αυτή συμμετείχαν και άλλοι βενετοί υπήκοοι.

Αποτέλεσμα των παραπάνω επιχειρήσεων ήταν η δημιουργία στον χώρο των σημερινών Κυκλάδων του **Δουκάτου της Άνδρου και Νάξου**, γνωστού από τον 14ο αιώνα ως **Δουκάτο του Αιγαίου Πελάγους ή Αρχιπελάγους**. Η **Νάξος**, η **Πάρος**, η **Μήλος**, η **Σαντορίνη** αποτέλεσαν τον αρχικό πυρήνα της νέας αυτής νησιωτικής ηγεμονίας. Στην επικράτειά της εντάχθηκαν ως υποτελή φέουδα η **Άνδρος**, την οποία είχε κατακτήσει ο Marino Dandolo, η **Αμοργός** και άλλα μικρότερα νησιά, για τα οποία δεν υπάρχουν αρκετές πληροφορίες.

Οι αδελφοί Andrea και Geremia Gisi κατέλαβαν τα νησιά της **Μυκόνου** και της **Τήνου**. Εκτός από την Τήνο και τη Μύκονο, η ίδια οικογένεια κατάφερε να επεκτείνει κατά διαστήματα την κυριαρχία της στην Αμοργό, την Κέα, τη Σκύρο, τη Σκόπελο, την Άνδρο και τη Σκιάθο και στο 1/3 της Εύβοιας. Αρχικά οι Γκίζι αναγνώριζαν την επικυριαρχία του Λατίνου αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης, αργότερα της Βενετίας, σταδιακά ωστόσο εντάχθηκαν στη σφαίρα επιρροής του Δουκάτου του Αιγαίου.

Αν και η κατάκτηση των νησιών πραγματοποιήθηκε από υπηκόους της Βενετίας, το Δουκάτο δεν υπήρξε επίσημη βενετική κτήση και αποικία, όπως η Κρήτη. Ο ιδρυτής του, **Marco A' Sanudo**, αναγνώρισε το 1216 αρχικά και σύμφωνα με τη συμφωνία του δόγη Ερρίκου Dandolo και του **Ερρίκου της Φλάνδρας, την επικυριαρχία του τελευταίου** και έτσι το Δουκάτο ενσωματώθηκε στην φεουδαρχική ιεραρχία της λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης.

Εκεί παρέμεινε έως το 1248, όταν η επικυριαρχία των νησιών του Δουκάτου παραχωρήθηκε **στο πριγκιπάτο της Αχαΐας**. Το 1267 και αφού στην αρχηγία του πριγκιπάτου βρέθηκε ο οίκος των **Ανδεγαυών της Σικελίας**, η επικυριαρχία παραχωρήθηκε στους νέους κυριάρχους.

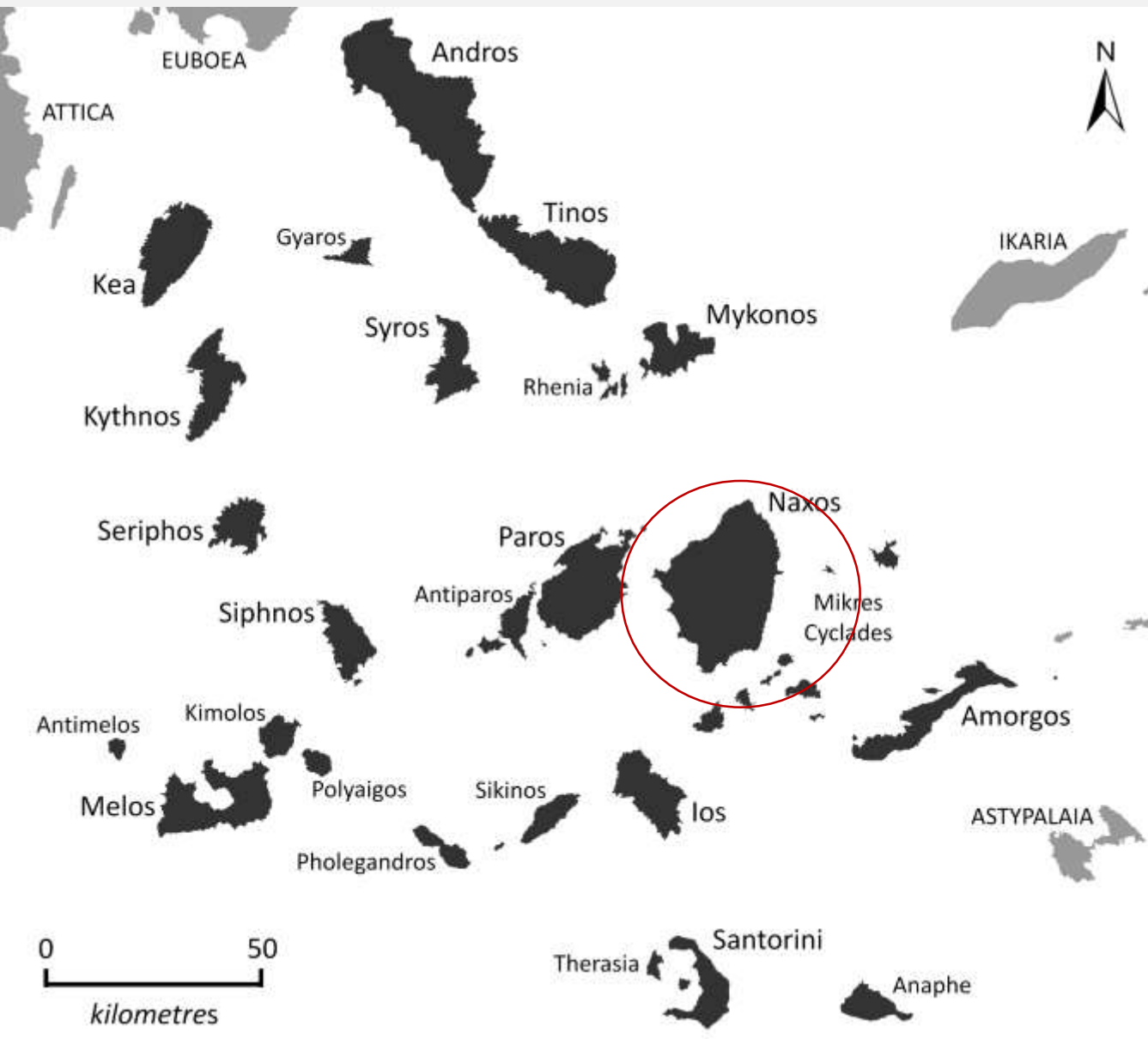
Η νέα αυτή νησιωτική ηγεμονία παρέμεινε ζωντανή για τρισήμισι και πλέον αιώνες (π. 1213-1566). Το διάστημα αυτό ηγεμόνευσαν επτά μέλη του βενετικού οίκου των **Σανούδων**, ένα μέλος των **βερονέζων de la Carceri** και δώδεκα μέλη της βενετικής οικογένειας **Κρίσπι**

Ωστόσο το κυριαρχικό καθεστώς των νησιών εμφάνισε κατά καιρούς σημαντικές διαφοροποιήσεις.

Ειδικότερα οι προσπάθειες του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1261-1282) για την εκρίζωση της πειρατείας και την ανάκτηση του θαλάσσιου ελέγχου του Αιγαίου μετά τη ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261 θα εγκαινιάσει μια περίοδο έντονης στρατιωτικής δραστηριότητας που θα επιφέρει αλλαγές στον πολιτικό χάρτη του Αρχιπελάγους. Στο πλαίσιο αυτών των επιχειρήσεων ο βυζαντινός στόλος με αρχηγό τον Αλέξιο Φιλανθρωπηνό και αργότερα τον ιταλικής καταγωγής Λικάριο θα καταλάβει αρκετά νησιά των Κυκλάδων (Κέα, Σέριφο, Αμοργό κ.α.).

Τα νησιά αυτά θα επανέλθουν σταδιακά στον έλεγχο του Δουκάτου και άλλων βενετών υπηκόων που συνέβαλαν στην επανάκτησή τους με μια σειρά από συνθήκες που υπογράφηκαν μεταξύ των Βυζαντινών και των Βενετών μεταξύ του 1265 και 1302. Συχνές υπήρξαν και οι αντιδικίες μεταξύ διαφόρων λατινικών οίκων και των κυριάρχων του Δουκάτου για το ζήτημα της κυριαρχίας σε διάφορα νησιά (λ.χ. Αμοργός, Σαντορίνη).

Η Νάξος ως έδρα μιας νησιωτικής λατινικής ηγεμονίας.

Το νησί της Νάξου αποτέλεσε την έδρα της νέας αυτής νησιωτικής ηγεμονίας. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την ιστορία του νησιού την περίοδο αυτή προέρχονται από βυζαντινές αφηγηματικές πηγές, επίσημα έγγραφα και κυρίως μεταγενέστερα βενετικά χρονικά.

Είναι ωστόσο αποσπασματικές και δεν επαρκούν για την αποκατάσταση μιας ικανοποιητικής εικόνας για την ιστορική πραγματικότητα την εποχή αυτή.

Δυναστικές διαμάχες, γαμήλιες συμμαχίες με άλλους Λατίνους κυριάρχους, οι σχέσεις με τη Βενετία, τη βυζαντινή αυτοκρατορία και τους Τούρκους, ακόμη και στιγμιότυπα της ζωής των νέων κυριάρχων μέσα στα νέα κάστρα, αποτελούν τα κύρια θέματα σχολιασμού στις γραπτές πηγές.

Αντίθετα σποραδικές ως και σπάνιες είναι οι αναφορές σε ζητήματα που αφορούν στις επιπτώσεις και την εμπειρία της κυριαρχίας από τους πληθυσμούς της υπαίθρου, στην οποία εντοπίζονται τα τοιχογραφημένα μνημεία που θα εξεταστούν, όπως η μεταβολή της κοινωνικής θέσης των γηγενών, οι αντιδράσεις τους στη νέα πολιτική κατάσταση και η νέα καθημερινότητά τους.

Άποψη το κάστρου στη Χώρα, Νάξος

Κατά γενική ωστόσο ομολογία ο αριθμός των δυτικών εποίκων που εγκαταστάθηκαν στο νησί φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα μικρός. Οι Λατίνοι φαίνεται ότι δεν ξεπέρασαν ποτέ το 10% του συνολικού πληθυσμού. **Η Αγγαΐα Κάσδαγλη αναφέρει ότι τον 15ο αιώνα η Νάξος είχε 5000 ή 6000 κατοίκους, μεταξύ των οποίων μόλις οι 300 καθολικοί. Αυτοί κατά κύριο λόγο ήταν εγκαταστημένοι στη σημερινή Χώρα.**

Ο Πύργος του Γλέζου ή Πύργος Κρίστι αποτελεί μέρος του κάστρου του Μάρκου Σανούδου στη χώρα της Νάξου και ο μόνος πύργος που διασώζεται από τους δώδεκα που προστάτευαν αρχικά το κάστρο.

Καθολική μητρόπολη, Χώρα, Νάξος

Η εκκλησιαστική διοίκηση και η θρησκευτική δραστηριότητα του πληθυσμού

Την κατάλυση των βυζαντινών εδαφών το 1204 από τις σταυροφορικές δυνάμεις και τη Βενετία ακολούθησε η εγκατάσταση και δράση στις πρώην βυζαντινές κτήσεις της λατινικής Εκκλησίας.

Την ίδρυση της λατινικής Εκκλησίας ακολουθούσε σε γενικές γραμμές η απομάκρυνση των ορθόδοξων επισκόπων και η αντικατάστασή τους από Λατίνους, η δήμευση της εκκλησιαστικής περιουσίας και η ανάθεση της διοίκησης των τοπικών εκκλησιών σε πρωτοπαππάδες, φιλοβεντικούς, δηλαδή, κληρικούς.

Επιτρεπόταν ωστόσο η άσκηση του δόγματος, και η διατήρηση και δράση του κατώτερου ορθόδοξου κλήρου.

Παρουσία καθολικού αρχιεπισκόπου Νάξου πιστοποιείται από έγγραφα για πρώτη φορά την εποχή της ηγεμονίας του Άγγελου Σανούδου, και ειδικότερα κατά τα έτη 1243 ή 1248.

Κατά τη διάρκεια του 13ου αιώνα φαίνεται ότι χτίστηκε η μητρόπολη των Καθολικών στο Κάστρο, αφιερωμένη τον 16ο αιώνα στη Μετάσταση της Θεοτόκου και από τα μέσα του 17ου αιώνα στην Υπαπαντή.

Τοιχογραφίες από τη Νάξο την εποχή της Λατινικής κυριαρχίας –μερικά
παραδείγματα

Νάξος, Απείρανθος, Άγιος Γεώργιος (1253/4)

Νάξος, Κεραμί, Άγιος Ιωάννης
(π. 1260-1270)

Νάξος, Λαθρήνος, Άγιος Νικόλαος (π. 1270-1280)

Άγιος
Γεώργιος,
Λαθρήνος (π.
1290)

Παναγία στις Γιαλλούς
(1288/9)

Η Κρήτη ως βενετική αποικία

Από το 1203 η Κρήτη βρισκόταν μεταξύ των δώρων που ο Αλέξιος Κομνηνός είχε υποσχεθεί στον Βονιφάτιο Μομφερρατικό, τον αρχηγό της Δ΄ Σταυροφορίας, ως αντάλλαγμα για τη στήριξή του στην προσπάθεια ανακατάληψης του θρόνου.

Η **καίρια γεωγραφική θέση της Κρήτης στους εμπορικούς δρόμους της Μεσογείου** προσέλκυσε το ενδιαφέρον των Βενετών, η οποίοι διεκδίκησαν άμεσα την κυριότητα του νησιού και κατάφεραν τελικά να την εξαγοράσουν από το Βονιφάτιο έναντι ενός μικρού ποσού.

Η κατάληψη της Κρήτης από τους γενουάτες πειρατές του Enrico Pescatore το 1206 καθυστέρησε την εγκατάστασή τους. Το **1211** οι Βενετοί κατάφεραν εκδιώξουν τους Γενοβέζους και να κυριαρχήσουν στην Κρήτη. Η ενετική κυριαρχία θα διαρκέσει έως το **1646**, όταν πια το νησί θα περάσει στα χέρια των Οθωμανών.

Η κατάληψη της Κρήτης από τη Βενετία καθόρισε τις τύχες του νησιού για πάνω από τέσσερις αιώνες. Ο καθένας από αυτούς φέρει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, που δηλώνουν εξελικτική πορεία και όχι στασιμότητα.

Το νησί ονομάστηκε «**Βασίλειο της Κρήτης**». Ανώτατος διοικητής ήταν ο **Δούκας της Κρήτης**, με διετή θητεία, και οι δύο σύμβουλοι που είχαν την έδρα τους στον Χάνδακα. Πρωτεύουσα του Βασιλείου ορίστηκε και πάλι ο Χάνδακας που έδωσε το όνομα Candia στην νέα βενετική κτήση.

Το νησί διαιρέθηκε αρχικά σε έξι **Εξαρχίες και κάθε Εξαρχία σε Καστελλανίες**, στις οποίες χτίστηκαν οχυρά φρούρια, όπου εγκαταστάθηκαν οι τοπικές αρχές και έποικοι. Από τις αρχές του 14ου αιώνα, οι εξαρχίες έδωσαν τη θέση τους σε τέσσερα **διαμερίσματα (territoria)** (Κάντια, Ρέθυμνο, Σητεία και Χανιά).

CANDIA
olim
CRETA

M A R E D E C A N D I A

M A R I S M E D I T E R R A N E I P A R S

Alfonsus de ...
A. P. ...

Στα πρώτα χρόνια της ενετικής κυριαρχίας σημειώθηκαν τέσσερις επικοισμοί, οι οποίοι ολοκληρώθηκαν τον 1252. Σποραδικά συνεχίστηκαν και αργότερα. Το ποσοστό των αποίκων που αντιστοιχούσε έως και στο 1/6 του συνολικού πληθυσμού της Βενετίας είναι ενδεικτικό της καθοριστικής σημασίας που είχε για τη Βενετία η νέα αποικία.

Οι νέοι κατακτητές εγκαταστάθηκαν κυρίως στις πόλεις Χάνδακα, Χανιά, Ρέθυμνο και Σητεία, ενώ στην ύπαιθρο περιορίστηκαν στις οχυρωμένες έδρες των καστελανιών και στα φέουδά τους.

Στην ύπαιθρο κυριαρχούσε συντριπτικά το ορθόδοξο στοιχείο με κυρία ενασχόλησή του τη γεωργία και την κτηνοτροφία

Στην εκκλησιαστική ιεραρχία επικεφαλής τέθηκε ο καθολικός αρχιεπίσκοπος του Χάνδακα.

Οι ορθόδοξοι δεν επιτρεπόταν να έχουν επισκόπους. Ως προϊστάμενοι και τοποτηρητές της ορθόδοξης ιεραρχίας τοποθετήθηκαν οι φιλοβενετικοί πρωτοπαπάδες.

Επιτράπηκε ωστόσο εξ αρχής η ελεύθερη άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων του εντόπιου πληθυσμού. Η επιρροή του Οικουμενικού Πατριαρχείου ήταν μεγάλη μέσω του κατώτερου κλήρου και των μοναχών, αλλά και μέσω λογίων που έστελνε στο νησί.

Γεωκτητικό σύστημα και εξεγέρσεις

Στο νησί η γη δημεύτηκε και διανεμήθηκε στη Βενετική πολιτεία, τη λατινική εκκλησία και τους ευγενείς αποίκους.

Η νέα αυτή κατάσταση προκάλεσε τις έντονες αντιπαραθέσεις μεταξύ των ντόπιων γαιοκτημόνων και των νέων κυριάρχων. Οι γαιοκτήμονες αυτοί αποτελούσαν τη συνέχεια φεουδαρχικών οικογενειών οι οποίες είχαν εγκατασταθεί κάτω από ασαφείς συνθήκες στην Κρήτη, σύμφωνα με την παράδοση και τα μεταγενέστερα έγγραφα.

Οι αντιδράσεις αυτές φαίνεται ότι δεν είχαν στόχο το νέο καθεστώς, όσο την προσπάθεια του βενετικού κράτους, να ελέγξει ως απόλυτος κυρίαρχος όλη τη γη του νησιού (Γάσπαρης).

Η αφαίρεση της περιουσίας και ο αποκλεισμός από τη διαχείριση της εξουσίας προκάλεσαν τις εξεγέρσεις. Η προσπάθεια για την αποτίναξη του ενετικού ζυγού συνοδεύονταν από έντονη επιθυμία για επιστροφή στους κόλπους της βυζαντινής αυτοκρατορίας (Μαλτέζου).

Αυτές εξελίσσονται κυρίως στη δυτική Κρήτη, γεγονός το οποίο είχε ως αποτέλεσμα την καθυστερημένη επιβολή της βενετικής κυριαρχίας στο τμήμα αυτό του νησιού.

Στους πρώτους δύο αιώνες καταγράφονται γύρω στα τριάντα κινήματα, που γνωρίζουν μικρότερη ή μεγαλύτερη επιτυχία.

Οι εξεγέρσεις αυτές έδειχναν ότι η γη αποτελούσε την εποχή αυτή την κύρια πηγή κέρδους, αλλά και δύναμης.

Για να αντιμετωπίσει τις συνεχείς προσκλήσεις, η Βενετία παραχωρούσε σταδιακά με διάφορες συνθήκες προνόμια στους αρχηγούς των επαναστατών, στους οποίους όχι μόνο επικύρωνε την κατοχή των κτημάτων τους, αλλά και τους παραχωρούσε νέα φέουδα.

Η πρώτη επανάσταση, των Αγιοστεφανιτών, μια ισχυρής οικογένειας γαιοκτημόνων της ανατολικής Κρήτη καταγράφεται ήδη στα 1211. Σε αυτή αναμείχθηκε ο πρώτος δούκας του Δουκάτου του Αιγαίου Πελάγους, Μάρκος Α΄ Σανούδος, ο οποίος στην αρχή κλήθηκε να βοηθήσει τη Βενετία, αλλά τελικά συντάχθηκε με τους επαναστάτες.

Μεγαλύτερη ένταση και σημασία είχε η εξέγερση των **Σκορδύληδων** και των **Μελισσηνών** που ξέσπασε το 1128 με την στήριξη του αυτοκράτορα της Νίκαιας Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη (1221-1254). Πολλά φρούρια της υπαίθρου πέρασαν στον έλεγχο των επαναστατών, με ένα μέρος των οποίων οι Βενετοί αναγκάστηκαν να συνθηκολογήσουν.

Το 1283 ο Αλέξιος Καλλέργης ξεκίνησε μεγάλη επανάσταση με στόχο την εδραίωση του ηγετικού του ρόλου αναμεσα στους Κρητικούς και την εξασφάλιση προνομίων. Τον Αλέξιο Καλλέργη προσέγγισαν τόσο ο βυζαντινός αυτοκράτορας Ανδρόνικος ο Β΄ (1282-1328), όσο και οι Γενουάτες, χωρίς να προχωρήσει οποιαδήποτε συνεργασία μαζί τους.

Η υπογραφή της συνθήκης του Αλεξίου Καλλέργη το 1299 έχει ιδιαίτερη σημασία για την κρητική ιστορία.

Με τη συνθήκη αυτή, αφού ο ίδιος δήλωσε πίστη και υπακοή, κατοχύρωσε τα παλαιά φέουδά του και απέκτησε νέα.

Παράλληλα του παραχωρήθηκε κανονικά η επισκοπή Αρίου στον Μυλοπόταμο και με ενοίκιο οι επισκοπές Μυλοποτάμου και Καλαμώνος. Ο άμεσος στόχος του ήταν να ελέγξει την επισκοπή Αρίου και να απομονώσει σταδιακά τις άλλες δύο από τους καθολικούς.

Για ένα διάστημα τουλάχιστον, μέχρι τα μέσα του 14ου αι., φαίνεται ότι έδρευε και κατοικούσε στην επικράτεια των Καλλεργών, Έλληνας επίσκοπος, όπως προκύπτει από τις αρχειακές πηγές, αλλά και μία σειρά από επισκοπικούς ναούς που κτίστηκαν στην περιοχή.

Η επικράτηση της πολιτικής ηρεμίας στην ύπαιθρο κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα οδήγησε στην εντατικοποίηση και την εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής, αλλά και στην άνθηση της καλλιτεχνικής παραγωγής.

Ωστόσο δύο γεγονότα σημάδεψαν την κοινωνία και τη μέχρι τότε πολιτική ισορροπία: ο λοιμός του 1348 και η επανάσταση του Αγίου Τίτου (1363-1366).

Αφού ξεπεράστηκαν οι αναταραχές που προκάλεσαν αυτά τα γεγονότα, η ανοδική πορεία συνεχίστηκε απρόσκοπτη.

Λατινικά Θρησκευτικά τάγματα

Μοναχοί σχεδόν από όλα τα γνωστά λατινικά θρησκευτικά τάγματα (Κιστερκιανοί, Δομινικανοί, Φραγκισκανοί κτλ.) κατέκλυσαν τον ελληνικό χώρο μετά το 1204 και εγκαταστάθηκαν σε ήδη υπάρχοντα ορθόδοξα ή νέα μοναστήρια.

Η παρουσία και δράση των λατινικών θρησκευτικών ταγμάτων στη βενετοκρατούμενη Κρήτη ανιχνεύεται **ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα**. Η δραστηριοποίησή τους στα νέα εδάφη οδήγησε στην οικοδόμηση ναών και μονών για τις ανάγκες τους.

Η ανέγερση της **μονής του Αγίου Φραγκίσκου από το τάγμα των Φραγκισκανών** στον Βενετοκρατούμενο Χάνδακα τοποθετείται πριν το 1242. Από τις γραπτές πηγές γνωρίζουμε ότι το συγκεκριμένο μοναστήρι διέθετε πολύ σημαντική βιβλιοθήκη, καθώς και έργα μικροτεχνίας. Η συγκεκριμένη μονή τοποθετείται σήμερα στον χώρο όπου βρίσκεται σήμερα το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου.

Το ίδιο τάγμα ανήγειρε κατά τη διάρκεια του 13ου αιώνα στα περίχωρα του Χάνδακα το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή και στον 14ο και τον 15ο αιώνα νέα μοναστήρια στα Χανιά και τη Σητεία αντίστοιχα.

Το **τάγμα των Δομηνικανών** ανήγειρε επίσης στον Χάνδακα τον ναό του Αγίου Πέτρου που διατηρείται μέχρι και σήμερα. Στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα ίδρυσαν νέο μοναστήρι στα Χανιά.

Οι **Αυγουστιανιοί** μοναχοί έχτισαν μοναστήρια στα Χανιά και το Ρέθυμνο,

Οι εκκλησίες αυτές δεν αντιπροσωπεύουν την αρχιτεκτονική της Βενετίας, αλλά ακολουθούν μια ιδιαίτερη εκδοχή του γοτθικού ρυθμού που πρώτοι επεξεργάστηκαν οι δομινικανοί μοναχοί εκτός Βενετίας, την ακολούθησαν οι φραγκισκανοί και στη συνέχεια τα μικρότερα τάγματα. Η αρχιτεκτονική αυτή, παρακολουθώντας την ανάπτυξη των ταγμάτων, διαδόθηκε τάχιστα πανευρωπαϊκά.

Αν θέλαμε να ορίσουμε μια τομή στη μακρόχρονη βενετική κατοχή που θα όριζε δυο περιόδους, αυτή θα την τοποθετούσαμε πολύ γενικά στις **πρώτες δεκαετίες του 15ου αιώνα**. Όλες οι προσπάθειες για τη συγκρότηση μιας αποικίας άρχισαν να αποδίδουν καρπούς με αποκορύφωμα την ακμή του 16ου αιώνα. Την περίοδο αυτή η Κρήτη ταυτίζεται με εκείνη της μητρόπολης ως πολιτικής και οικονομικής δύναμης στην Ευρώπη και στον ευρύτερο χώρο της Μεσογείου.

Οι κοινωνικές συνθήκες άφησαν και το στίγμα τους στη θρησκευτική ζωγραφική. Στα πρώτα χρόνια της Ενετοκρατίας, οι συνεχείς επαναστάσεις δημιουργούν ένα ιδιαίτερα ανήσυχο πολιτικό και κοινωνικό σκηνικό. Ελάχιστα είναι τα τοιχογραφημένα σύνολα που χρονολογούνται στη διάρκεια του 13ου αιώνα. Το έναυσμα για την άνθιση αυτής της τέχνης στην Κρήτη έδωσε η συνθήκη του Αλεξίου Καλλέργη. Στους δύο επόμενους αιώνες ένα πλήθος ναών αναγείρονται και τοιχογραφούνται.

Επισκοπή, Αγία Παρασκευή (15ος αι.)

Ναός Αγίας Άννας Αμαρίου (1225)

Οι δυτικότερες τοιχογραφίες

Σωτήρας Χριστός στα Τεμένια, η Μαστίγωση

Η Παλαιολόγεια ζωγραφική στην Κρήτη

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένας σημαντικός αριθμός μνημείων που βρίσκονται στα φέουδα της αρχοντικής οικογένειας των **Καλλέργηδων**. Στις τοιχογραφίες των μνημείων αυτών υιοθετούνται στοιχεία των προοδευτικών καλλιτεχνικών τάσεων, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο ναός της **Παναγίας του Μέρωνα Αμαρίου** (π. 1380). Στον τελευταίο μάλιστα ναό σώζονται οικόσημα της μεγάλης φεουδαρχικής οικογένειας των Καλλέργηδων.

Κρήτη, Παναγία του Μέρωνα Αμαρίου (π. 1380)

Παναγία στο Σκλεβεροχώρι (τέλη 14ου αιώνα)

Βαλαμόνερο, ναός της Παναγίας Οδηγήτριας (τέλη 14ου αιώνα), η Κοινωνία των Αποστόλων, η Μετάδοση

Αξιόλογοι εκπρόσωποι της ίδιας τάσης είναι τα δύο ζωγράφοι που ήταν αδέρφια, ο **Μανουήλ και Ιωάννης Φωκάς**. Το έργο τους είναι. Γνωστό μέσα από μια ομάδα μνημείων που ζωγράφισαν μεταξύ των ετών 1436-1453. Οι Φωκάδες με την υψηλή ποιότητα της ζωγραφικής τους, την κλασικιστική διάθεση, την εφαρμογή στην τοιχογραφία της λεπτομερειακής τεχνικής της φορητής εικόνας με τις πυκνές λευκές γραμμές που σχηματίζουν ένα γεωμετρικό πλέγμα στο πρόσωπο, κατατάσσονται και αυτοί στους άμεσους προδρόμους της Κρητικής σχολής.

Ναός των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στο Αβδού πεδιάδος Ηρακλείου (1445)

«+Ανεκαινίσθι και ανιστορίθι ο θείος και πάνσεπτος ναός των αγίων Θεοσέπων βασιλέων και εισαποστόλων Κωνσταντίνου και Ελένης δια συνδρομής και εξόδου κόπου και μόχθου του ευλαβεστάτου ιερέως....Μανουήλ(;)...της θυγατρός αυτού Μαρίας επί της βασιλείας κυρου Ιωάννου του Παλαιολόγου...Σεπ(τεμβρίου) β΄ , αυμς»
 «δια χειρός καμού α[μαρτωλού]
 και ατέχνου Μανουήλ και Ιωάννου των Φωκάδων, εύχεσθε υπέρ υμών δια τον Κύριον αμήν αμήν».

Κρήτη, Έμπαρος Πεδιάδας, Άγιος Γεώργιος (1436/7)

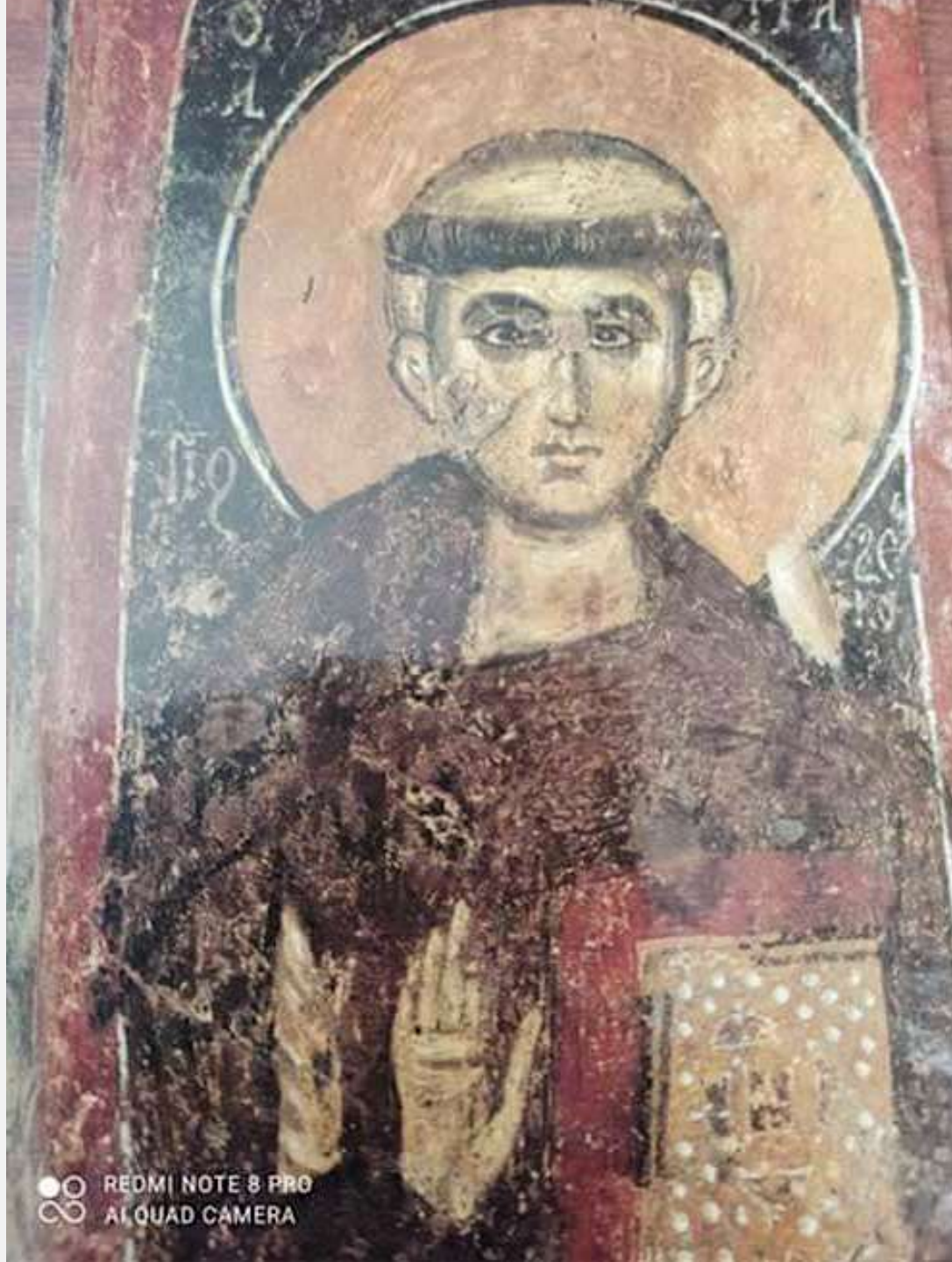
Κρήτη, Επάνω Σύμη Βιάννου, Άγιος Γεώργιος (1453)

Δυτικά στοιχεία στην
ενδυμασία- λ.χ η απεικόνιση
γούνας

Παναγία Γκουβερνιώτισσα, Ποταμιές, Ηράκλειο (1300-1350)

Δυτικοί
άγιοι σε
ορθόδοξες
εκκλησίες
της
υπαίθρου

REOMI NOTE 8 PRO
AI QUAD CAMERA

Άγιος Φραγκίσκος, Παναγία Κριτσά, επαρχία Μιραμπέλου
Λασιθίου (αρχές 14^{ου} αιώνα)

Άγιος Βαρθολομαίος και άγιος
Χριστόφορος, Αγία Πελαγία,
Άνω Βιάννος (1360)

Τα Δωδεκάνησα την περίοδο των Ιωαννιτών Ιπποτών (1309-1522)

- Μεταξύ των Λατίνων που έδρασαν στον ελλαδικό χώρο την περίοδο 1204-1566 εξέχουσα θέση έχει και **το ιπποτικό τάγμα του Αγίου Ιωάννη**. Η ιστορία των Ιωαννιτών στην Ελλάδα ξεκίνησε όταν εκείνοι αποφάσισαν να μεταφέρουν την έδρα από τους από την Κύπρο στη Ρόδο.
- Το 1306 ο **Μεγάλος Μάγιστρος Φουλκ ντε Βιλλαρρέ** ήρθε σε διαπραγματεύσεις με τον Γενοβέζο Βινιόλο ντε Βινιόλι ο οποίος εξουσίαζε τη Ρόδο, την Κω και τη Λέρο.
- Παρά τη συμφωνία οι ιππότες χρειάστηκαν να αγωνιστούν σκληρά προκειμένου να αποκτήσουν τη νέα τους βάση, πράγμα που έγινε τελικά μεταξύ των ετών 1306 και 1309, μονιμότερα περί το 1308/9.
- Το τάγμα ήταν διαιρεμένο σε επτά «Γλώσσες» ανάλογα με την καταγωγή των μελών του, οι οποίες αργότερα αυξήθηκαν σε οκτώ. Ανώτατος αξιωματούχος ήταν ο Μέγας Μάγιστρος, οι αποφάσεις όμως λαμβάνονταν από το Συμβούλιο που απαρτιζόταν από τους αρχηγούς των Γλωσσών.

Μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, Η οδός των Ιπποτών

Η κατάληψη της Ρόδου και των περισσότερων νησιών του συμπλέγματος μέσα σε ένα χρόνο **άνοιξε μια σελίδα στην ιστορία των Δωδεκανήσων.**

Η Ρόδος εξελίχθηκε σε σημαντικό κόμβο του διαμετακομιστικού εμπορίου, ειδικά για τους Δυτικούς που επιθυμούσαν να **αποφύγουν τα λιμάνια που εξουσίαζαν οι Βενετοί.** Καράβια από την Καταλωνία, τη νότια Γαλλία και την Ιταλία χρησιμοποιούσαν τη Ρόδο ως κύριο σταθμό καθ'οδόν προς την Κύπρο ή την Αίγυπτο.

Κατά τον 15ο αιώνα η επικράτεια των Ιωαννιτών αποτελούταν από τη Ρόδο, την Κω, το Καστελόριζο, τη Λέρο, την Κάλυμνο, τη Νίσυρο, τη Σύμη, την Τήλο και τη Χάλκη.

Στην κυριαρχία των Ιωαννιτών **έθεσε τέλος η εξάμηνη πολιορκία της Ρόδου το 1522 από τον Σουλεϊμάν Α΄ τον Μεγαλοπρεπή (1520-1566).** Οι Ιππότες συνθηκολόγησαν με ευνοϊκούς όρους και, όταν αποχώρησαν από τη Ρόδο, τους ακολούθησε μερίδα του αστικού πληθυσμού, μέρος της οποίας τελικά εγκαταστάθηκε **στη Μάλτα.**

Το παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου

Η ζωγραφική παραγωγή στη Ρόδο παρουσιάζει μεγάλη ανάπτυξη και ποσοτική και ποιοτική σε όλη τη διάρκεια της Ιπποτικής κυριαρχίας (1309-1522). Εδώ οι ερευνητές διακρίνουν τρεις τάσεις, α) την καθαρά βυζαντινή, η οποία αποτελεί την κυρίαρχη τάση και εκφράζει τις προτιμήσεις του ντόπιου πληθυσμού, β) την καθαρά δυτική τάση, και γ) την εκλεκτική τάση που συμφύρει δυτικά και βυζαντινά στοιχεία και εκφράζει μια τάξη εμπόρων και βιοτεχνών, Λατίνων και Ελλήνων. Οι δύο τελευταίες αναδεικνύουν τον σύνθετο κόσμο που αναδύθηκε εδώ και μας βοηθούν να προσδιορίσουμε περαιτέρω τις έννοιες της αλληλεπίδρασης και της ώσμωσης που συντελέστηκαν σε αυτές τις περιοχές.

Ρόδος, Άγιοι Θεόδωροι στον Αργάγγελο (1372)

Μεσαιωνική πόλη, Άγιος Φανούριος, οι κτήτορες (1335/6)

Μεσαιωνική πόλη, Αγία Αικατερίνη, απόστολος Πέτρος (β' μισό 14ου αι.)

Μεσαιωνική πόλη, Παναγία του Κάστρου, αγία Λουκία (14ος αι.) , έργο πιθανότατα του Ιταλού ζωγράφου που ακολουθεί πρότυπα της σχολής του Giotto.

Άγιος Νικόλαος στα Τριάντα, Ρόδος (1490-1510)

Άγιος Γεώργιος Χωστός στον Φιλήρημο, φράγκισα αφιερώτρια (15ος αι.)

Άγιος Γεώργιος Χωστός στον Φιλήρημο, Ιππότης (15ος αι.)

Η γενοβέζικη παρουσία στο βόρειο Αιγαίο

Εκτός από τη Βενετία, μερίδιο στην εμπορική εκμετάλλευση του μεσογειακού χώρου διεκδικούσε μια ακόμη ισχυρή ιταλική ναυτική Δημοκρατία, το κράτος της Γένοβας. Μετά την άλωση του 1204 φάνηκε προς στιγμή ότι οι Βενετοί είχαν το προβάδισμα εξαιτίας της συμμετοχής τους στη Σταυροφορία και του συνακόλουθου αποκλεισμού των Γενοβέζων από το Αιγαίο.

Η Γένοβα ξαναμπήκε στην πολιτική και οικονομική σκακιέρα της εποχής μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης και τη **συνθήκη του Νυμφαίου (1261)**.

Οικογένεια των Ζαχαρία/ Ζακκαρία : μία από τις πιο ισχυρές εκπροσώπους της γενοβέζικης εμπορικής τάξης. Οι αδελφοί Βενέδικτος Α΄ και Μανουήλ Ζαχαρία πρότειναν στον Ανδρόνικο τον Β΄ να αναλάβουν την υπεράσπιση της Λέσβου και της Χίου από τους Τούρκους και καθώς ο τελευταίος καθυστερούσε να απαντήσει προχώρησαν το **1304 στην κατάκτηση της Χίου, αναγνωρίζοντας την επικυριαρχία του Βυζαντινού αυτοκράτορα**.

Η εξουσία της οικογένειας παρέμεινε αδιατάρακτη μέχρι το 1329, όταν ο Ανδρόνικος ο Γ΄ αποφάσισε να την επανακτήσει και επιτέθηκε με το στόλο του.

Η Χίος επανήλθε στην κατοχή της Γένοβας το 1346. Τότε κινήθηκε να την καταλάβει **ιδιωτικός στόλος της Μαόνα, δραστήριας εμπορικής εταιρείας της εποχής, στην οποία υποστήριζε η γενοβέζικη κυβέρνηση**. Στους Έλληνες κατοίκους επιτράπηκε να διατηρήσουν την περιουσία, τη θρησκεία και την ελευθερία τους.

Το **1349 ιδρύθηκε η εταιρεία της ονομαστής γενοβέζικης οικογένειας των Τζουστινιάνι, η οποία διαδέχθηκε τη Μαόνα** και επιδόθηκε στην εκμετάλλευση της περίφημης χιώτικης μαστίχας. Οι Οθωμανοί κατάλαβαν το νησί χωρίς ουσιαστική αντίσταση το **1566**.

Γενοβέζικη είναι και η δυναστεία των Γατελούζων που εδραιώθηκε στη Λέσβο το 1355.

Ο ιδρυτής της έλαβε ως προίκα το νησί της Λέσβου, μετά τη βοήθεια που παρείχε τον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο εναντίον του Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνού στη διαμάχη για τον βυζαντινό θρόνο (Β΄ εμφύλιος πόλεμος 1341-1347), και τον γάμο με την αδελφή του Μαρία Παλαιολογίνα.

Τυπικά οι Γατελούζοι παρέμειναν υποτελείς στον αυτοκράτορα, αλλά βοηθούσαν τους συμπατριώτες τους όποτε μπορούσαν. Ο κύκλος της λατινικής κυριαρχίας στο νησί έκλεισε το 1462 όταν ο τελευταίος Γατελούζος κυρίαρχος, Νικόλαος, προτίμησε να παραδοθεί στους Οθωμανούς.

Στην κατοχή των Γατελούζων περιήλθαν η Θάσος και η Σαμοθράκη, η Ίμβρος και η Λήμνος, τις οποίες ωστόσο κατέλαβαν οι Οθωμανοί το 1456.

Εκτός από τα παραπάνω νησιά, σύντομες γενοβέζικες κατοχές γνώρισαν και η Ικαρία, η Σάμος και τα Ψαρρά.

Λέσβος, Κάστρο Μήθυμνας ή Μόλυβου

Το κάστρο του Μολύβου, αποτελεί το δεύτερο σε μέγεθος και σημασία κάστρο της Λέσβου. Στη σημερινή του μορφή είναι σε μεγάλο βαθμό έργο των Γενοβέζων ηγεμόνων με πολλές μεταγενέστερες προσθήκες και επισκευές επί οθωμανικής κυριαρχίας αλλά και με σύγχρονες επισκευές που δύσκολα διακρίνονται καθώς έχουν γίνει με τα ίδια υλικά.

Χίος, Παναγία Κρίνα, αποτοιχισμένες τοιχογραφίες (μετά τον σεισμό του 1389) Μουσείο Χίου

Η λατινοκρατία στην Εύβοια και η βενετική διεκδίκηση

Η Εύβοια είναι το τρίτο μεγαλύτερο νησί της Μεσογείου, μετά την Κύπρο και την Κρήτη. Η **λατινοκρατία στην Εύβοια ξεκίνησε το 1205, μετά την κατάκτησή της από τον Βέλγο/Φλαμανδό ιππότη Ζακ ντ' Αβέσν που ανήκε στην ακολουθία του Βονιφάτιου Μομφερρατικού.**

Όμως ο ίδιος πέθανε το 1205 χωρίς κληρονόμους και η Εύβοια μοιράστηκε από τον Βονιφάτιο **σε τρεις βαρόνους Λομβαρδούς, τον Ravano dalle Carceri, τον Pecoraro da Mercanuo και τον Giberto da Verona, οι οποίοι ονομάστηκαν τριτημόριοι (*terzieri- terciers*). Η Χαλκίδα ήταν κοινή κτήση και των τριών βαρόνων.**

Ζωτικό χώρο από την Εύβοια διεκδίκησε και η Βενετία. Η **Κάρυστος στη νότια Εύβοια και ο Ωρεός στη βόρεια** είχαν δοθεί κατά την αρχική διανομή του 1204 στους Ενετούς με την *Partitio Romaniae*, πόλεις για τις οποίες μέχρι τότε δεν είχε προβάλει αξιώσεις.

Την ευκαιρία να κυριαρχήσει στο νησί χωρίς ένοπλο αγώνα, την έδωσε στη Γαληνοτάτη η επιθυμία του Κάρτσερι, που είχε μείνει στο μεταξύ ο μοναδικός κυρίαρχος του νησιού, να γίνει υποτελής της. Έτσι το 1209 την αναγνώρισε ως επικυρίαρχη. Με βάση τα συμφωνηθέντα οι Βενετοί είχαν το δικαίωμα να εμπορεύονται ελεύθερα και να διατηρούν μια αποθήκη και μια εκκλησία σε κάθε πόλη της Εύβοιας. Ένας βενετός βάϊλος εγκαταστάθηκε στη Χαλκίδα που μοιραζόταν την εξουσία με τους τριτημορίους. Με τον τρόπο αυτό άνοιξε ο δρόμος για τη σταδιακή εξάπλωση της επιρροής της Δημοκρατίας σε όλο το νησί.

Το 1264 εμφανίστηκε στο προσκήνιο της Εύβοιας ο **Λικάριος, Λατίνος ιππότης της Καρύστου, τυχοδιώκτης και πολύ φιλόδοξος, ο οποίος ταξίδεψε μέχρι την Κωνσταντινούπολη, συναντήθηκε με τον Μιχαήλ Η΄, συμφωνήθηκε να του δοθούν στρατιωτικές ενισχύσεις και, αν νικούσε, θα παρέδιδε όλη την Εύβοια στους Βυζαντινούς.** Μετά από αρκετές νίκες του Λικαρίου, ο Μιχαήλ του παραχώρησε όλη την Εύβοια ως **τιμάριο το 1275**, αφού οι επιτυχίες διαδέχονταν η μία την άλλη. Κατέλαβε τη Σκόπελο, τα Κύθηρα, τα Αντικύθηρα και πολλά κάστρα της Εύβοιας, με εξαίρεση την Εύβοια.

Τις δύο τελευταίες δεκαετίες του **13^{ου} αι., μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Η΄ το 1282**, οι Βυζαντινοί σταδιακά έχασαν τον έλεγχο του Αιγαίου, που τον πήραν στα χέρια τους Φράγκοι και Ενετοί. Οι Ενετοί συνθηκολόγησαν τελικά με τους Βυζαντινούς το **1302 και κατόπιν το 1310** με ευνοϊκούς γι' αυτούς όρους, αφού με την τελευταία συνθήκη οι Βυζαντινοί απομακρύνθηκαν οριστικά από την Εύβοια και το Αιγαίο.

Η ευκαιρία για να κυριαρχήσει σε όλο το νησί η Βενετία δόθηκε πρώτα με τη δολοφονία το **1383 του Niccolo dalle Carceri**, που κατείχε τα δύο τρίτα του νησιού, και στη συνέχεια με τον θάνατο το **1390 του τριτημόριου Giorgio Ghisi**, που δεν είχε απογόνους και άφησε ως κληρονόμο του τους Ενετούς, οπότε οι τελευταίοι απέκτησαν όλες τις γαίες του νησιού. Στο εξής, μέχρι την κατάκτηση από τους Οθωμανούς (**1470**), οι Ενετοί κρατούσαν κάτω από την εξουσία τους τη Χαλκίδα και τις πεδιάδες της κεντρικής Εύβοιας.

Λέοντες της Βενετίας

Λέων της Βενετίας (14^{ος} αι.)

Οι Ενετικοί Λέοντες του Αγίου Μάρκου κοσμούσαν τα τείχη του Κάστρου και της Γέφυρας του Ευρίπου. Ο φτερωτός λέων έχει καθιερωθεί ως σύμβολο του αποστόλου Μάρκου, ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή. Τον 9ο αιώνα δυο Βενετοί έμποροι έκλεψαν από την Αλεξάνδρεια και μετέφεραν στη Βενετία τα λείψανα του αποστόλου. Η πόλη τίμησε τον άγιο Μάρκο υιοθετώντας το σύμβολό του ως διαχρονικό της έμβλημα. Όταν η Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας καταλάμβανε μια οχυρωμένη πόλη ή φρούριο, αναρτούσε σε περίοπτη θέση τον επιβλητικό θυρεό της δηλώνοντας την κυριαρχία της.

Τα δύο παραδείγματα εκφράζουν εικαστικά τη σταδιακή μεταμόρφωση της Βενετίας: **από εμπορική πόλη με παροικίες και προνόμια σε Αυτοκρατορία με πλήρη στρατιωτική ισχύ και διοικητική οργάνωση σε όλη την Ανατολική Μεσόγειο. Ο τερατόμορφος λέοντας που αναδύεται από τη θάλασσα μετατρέπεται στον λέοντα που περπατά πάνω στα κύματα και κυριαρχεί στις ηπείρους.**

Λέων της Βενετίας (14^{ος} αι.)

Πλάκα με οικογενειακούς θυρεούς και το έμβλημα της Βενετίας, Χαλκίδα (14^{ος}-15^{ος} αι.)
Απεικονίζονται οικόσημα τριών βενετικών οίκων που ήταν εγκαταστημένου στην Εύβοια και κατείχαν αξιώματα. Η πλάκα ήταν πιθανότατα ενσωματωμένη στα τείχη του Νεγροπόντε, γνωστοποιώντας τη δωρεά τους για την υλοποίηση αυτού του δημόσιου έργου.

Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου στην περιοχή από το Αυλωνάρι μέχρι την Κύμη ανεγέρθηκαν πολλοί μικροί βυζαντινοί ναοί, κυρίως σταυρεπίστεγοι και κατάγραφοι.

Μακρυχώρι, Άγιος Δημήτριος

Μακρυχώρι, Άγιος Δημήτριος (1302/3)

Οξύλιθος Αγία Άννα (1370)

Γενική εισαγωγή στη μνημειακή ζωγραφική του λατινοκρατούμενου ελληνικού χώρου: τα βασικά ερωτήματα και οι σύγχρονοι μέθοδοι προσέγγισης.

Σημαντικές τομές στο πολιτικό καθεστώς ενός τόπου, όπως είναι η κατάκτησή του, επιφέρουν κατά κανόνα τομές στην κοινωνία και την οικονομία, σε πολλούς άλλους τομείς της καθημερινής ζωής και κατά συνέπεια και στην καλλιτεχνική δραστηριότητα.

«Συνέχεια της παράδοσης ή ρήξη, ανοχή ή αντιπαλότητα, αμοιβαία προσέγγιση ή αντίδραση σημειώνονται στην τέχνη του αιώνα μετά την κατάκτηση του 1204 και την αναγκαστική συνύπαρξη ενός σώματος ευάριθμων και ετερόδοξων ξένων με ένα ντόπιο πληθυσμό πολυανθρωπότερο, με διαφορετική γλώσσα, άλλο δόγμα και διαφορετικούς πολιτικοκοινωνικούς θεσμούς;

Ποια είναι τα δείγματα της μνημειακής ζωγραφικής των Λατίνων και ποια η απάντηση των Βυζαντινών;»

Σ. Καλοπίση-Βέρτη, «Επιπτώσεις της Δ' Σταυροφορίας στη μνημειακή ζωγραφική της Πελοποννήσου και της Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας έως τα τέλη του 13ου αιώνα», *Η Βυζαντινή Τέχνη μετά την Τέταρτη Σταυροφορία. Η Τέταρτη Σταυροφορία και οι επιπτώσεις της, Διεθνές Συνέδριο, Ακαδημία Αθηνών 9-21 Μαρτίου 2004*, Π. Βοκοτόπουλος (επιμ.), Αθήνα 2007, 63.

Όροι και έννοιες που έχουν χρησιμοποιηθεί για να περιγράψουν κατά καιρούς ένα υβριδικό στυλ:

Σταυροφορική τέχνη, *maniera cypria* και *lingua franca* «φραγκοβυζαντινή» για την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική .

Από την επίδραση στην ώσμωση, την ανάμειξη και τις διαπολιτισμικές ανταλλαγές.

Πολυπλοκότητα παραγγελιοδοτών και κοινού

Δωρητές μπορεί να είναι ένας φράγκος πρίγκιπας, εκπρόσωποι των βενετικών αρχών, ένας βενετός φεουδάρχης, η λατινική εκκλησία και τα δυτικά μοναστικά τάγματα, Έλληνες ορθόδοξοι άρχοντες ή μικροί γαιοκτήμονες της υπαίθρου, κάτοικοι των αστικών κέντρων, ορθόδοξοι ιερείς.

Ορθόδοξοι και δυτικοί χρήστες, αλλά και εκκλησίες που απευθύνονται σε μεικτού δόγματος εκκλησίασμα

Η μνημειακή ζωγραφική την ύστερη βυζαντινή εποχή
(1204 – 1453)- Σύντομη εισαγωγή

.Παλαιολόγεια
περίοδος
1261 – 1453

Α' παλαιολόγεια φάση
1261 – 1300

Τα εικονογραφικά προγράμματα- Εικονογραφία παραστάσεων

Προσθήκη νέων επεισοδίων στα εικονογραφικά προγράμματα

Ο **χριστολογικός κύκλος** εμπλουτίζεται με επεισόδια από το δημόσιο βίο και το πάθος του Χριστού, καθώς και με σκηνές που ακολουθούν την Ανάσταση.

Οι **αγιολογικοί κύκλοι** που ζωγραφίζονται κυρίως στα πλάγια κλίτη και στα παρεκκλήσια διευρύνονται με νέα επεισόδια.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στα **θεομητορικά θέματα εμπνευσμένα** από απόκρυφα κείμενα, κυρίως το πρωτοευαγγέλιο του Ιακώβου.

Η τιμή προς την Παναγία αποτυπώνεται και με την απεικόνιση **θεμάτων από την Παλαιά Διαθήκη**, τα οποία έχουν ερμηνευθεί ως προεικονίσεις της Παναγίας και στα οποία γίνεται επανειλημμένη αναφορά στην εκκλησιαστική υμνογραφία, όπως η **Καϊόμενη Βάτος**, η **Κλίμακα του Ιακώβ** κ.ά.

Έντονη είναι η επίδραση των λειτουργικών κειμένων.

Χαρακτηριστικές είναι οι απεικονίσεις της **Επίγειας Λειτουργίας** στον ναό του Σωτήρα στη Θεσσαλονίκη και της **Ουράνιας Λειτουργίας** στην Περίβλεπτο.

Ορισμένοι εκκλησιαστικοί ύμνοι αποδίδονται για πρώτη φορά εικαστικά, όπως ο **Ακάθιστος ύμνος**, το στιχηρό των Χριστουγέννων, το Θεοτόκιο της νεκρώσιμης ακολουθίας κ.ά

Αφηγηματικές τεχνικές- Εικονογραφία παραστάσεων

Οι παραστάσεις διατάσσονται σε συνεχή ροή σε ζώνες (ζωφόρους) και κοσμούν τους πλάγιους τοίχους του κυρίως ναού και τους τοίχους του νάρθηκα.

Οι παραστάσεις γίνονται **πολυπρόσωπες και αφηγηματικές με την προσθήκη νέων επεισοδίων, προσώπων και λεπτομερειών** που εμπνέονται από τα **κείμενα** και την **καθημερινή ζωή**.

Έντονες και ιδιαίτερα εκφραστικές είναι οι στάσεις και οι χειρονομίες των μορφών.

Η αφηγηματικότητα κορυφώνεται με την προσθήκη πολύστιχων επιγραφών. Έτσι, η ιερή ιστορία ξεδιπλώνεται με λόγο και εικόνα και ο θεατής αποκτά μια ισχυρή εμπειρία της ευαγγελικής ιστορίας.

Την ίδια εποχή αναπτύσσονται νέα θέματα εσχατολογικού-σωτηριολογικού χαρακτήρα, όπως η **απεικόνιση των ψυχών των δικαίων μέσα στην παλάμη του Θεού**, θέμα εμπνευσμένο από τη Σοφία Σολομώντος.

Το εικονογραφικό θέμα της **Ρίζας του Ιεσσαί**, της γενεαλογίας δηλαδή του Χριστού, τονίζει την καταγωγή της Θεοτόκου από τον Δαβίδ.

Την ίδια περίοδο (14ος αιώνας) δημιουργείται ο εικονογραφικός τύπος του **Χριστού Μεγάλου Αρχιερέα**. Θα αποτελέσει αγαπημένο θέμα και των κρητικών ζωγράφων κατά τη μεταβυζαντινή εποχή.

Χαρακτηριστικά είναι τέλος τα εικονογραφικά θέματα ή και λεπτομέρειες που απηχούν την **αντιπαράθεση ή την προσέγγιση των δύο εκκλησιών**, ενώ ευάριθμα είναι τα **δάνεια από την τέχνη των Λατίνων**.

Τα εικονογραφικά αυτά θέματα και τα προγράμματα απηχούν συχνά τους **θεολογικούς προβληματισμούς της εποχής** και τις προτιμήσεις των κτητόρων. Σε πολλά από αυτά, η εικονογραφία τονίζει την ταφική λειτουργία των μνημείων.

Θεσσαλονίκη, Άγιοι Απόστολοι, η Χείρ του Θεού με τις ψυχές των δικαίων (1314)

Χριστός Μέγας Αρχιερέας
(περι το 1600)

Τεχνοτροπία

Η περίοδος των Παλαιολόγων χαρακτηρίζεται από τη συνειδητή προβολή των αισθητικών αξιών της αρχαιότητας (Παλαιολόγεια Αναγέννηση).

Τα κύρια χαρακτηριστικά της τεχνοτροπίας είναι τα παρακάτω:

Οι συνθέσεις διαθέτουν ισορροπία, αρμονία και ρυθμό, οι μορφές πλαστικότητα. Η πτυχολογία είναι ήρεμη, ρέουσα και σε οργανική σχέση με το ανθρώπινο σώμα, το οποίο συχνά αναδεικνύει.

Το φυσικό τοπίο ή τα αρχιτεκτονήματα καταλαμβάνουν σημαντικό χώρο στις συνθέσεις και ορίζουν τον χώρο, όπου διαδραματίζονται τα επεισόδια. Οι μορφές και η δράση τους παραμένουν τα κύρια στοιχεία της σύνθεσης.

Η πρώτη φάση της παλαιολόγεια ζωγραφικής (πρώτο παλαιολόγειο στυλ) ξεκινά με μια κλασικής έμπνευσης ζωγραφική για να καταλήξει προς το τέλος του αιώνα στην τεχνοτροπία που έχει ονομαστεί «ογκηρή», «βαριά» ή «κυβιστική».

Τις πρώτες δεκαετίες του 14^{ου} αιώνα (1300-1330) επικρατεί μια τεχνοτροπία περισσότερο εκλεπτυσμένη (δεύτερο παλαιολόγειο στυλ). Οι μορφές εδώ διαθέτουν αρμονικές αναλογίες και πλαστικότητα, όχι όμως την έντονη σωματικότητα της πρώτης φάσης.

Από τα μέσα περίπου του 14^{ου} αιώνα επικρατεί στη ζωγραφική μια τάση «εκλεπτυσμένης εκζήτησης» και επαναλαμβάνονται τρόποι με μια διάθεση απλοποίησης των προηγούμενων προτύπων.

Τεχνοτροπία - Τάσεις

Μετά το **1261** αναπτύσσεται η **πρώτη παλαιολόγεια τεχνοτροπία** που δίνει έμφαση στην απόδοση του βάθους και στην πλαστικότητα των μορφών.

Η τάση αυτή καταλήγει προς το τέλος του αιώνα στη λεγόμενη «ογκηρή» ή «βαριά» τεχνοτροπία. Στα μνημεία που ακολουθούν την τάση αυτή δίνεται εξαιρετική έμφαση στη στερεομετρική απόδοση του όγκου τόσο στα κτίσματα, όσο και στις μορφές.

Τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα (1300-1330) επικρατεί η λεγόμενη **δεύτερη παλαιολόγεια τεχνοτροπία**. Οι μορφές εδώ διαθέτουν πλαστικότητα, όχι όμως την έντονη σωματικότητα της πρώτης φάσης. Είναι κομψές και ραδινές.

Στα μνημεία της Κωνσταντινούπολης επικρατεί μια αμιγώς κλασικιστική τάση που εκφράζει την υψηλή παιδεία των αριστοκρατικών κύκλων της Κωνσταντινούπολης. Στα μνημεία της Θεσσαλονίκης και της ευρύτερης περιοχής της, έχει παρατηρηθεί μια διάθεση «ρεαλιστική» στην απόδοση των μορφών, η οποία χαρακτηρίζεται και ως «αντικλασική».

Μετά το 1330-1340 παρατηρείται κάποια ύφεση στην καλλιτεχνική παραγωγή, η οποία συνδέεται με τους εμφύλιους πολέμους, τις δυναστικές έριδες, την επέκταση των Σέρβων και τον λοιμό του 14ου αιώνα για να αναδυθεί πάλι μια φάση ανάπτυξης. Η ζωγραφική αυτής της περιόδου χαρακτηρίζεται από μια εκλεκτική επάνοδο σε παλαιότερα πρότυπα.

Περί το **1320 εμφανίζεται η εξπρεσιονιστική τάση**, που πρωτοεμφανίζεται στον Μυστρά περί το 1320 και έχει δύο εκφάνσεις, μία πιο ακαδημαϊκή και σχηματοποιημένη (Χάλκη, Μανουήλ Ευγενικός) και μια πιο ελεύθερη (Πλάτσα, Θεοφάνης). Το δραματικό ύφος του δεύτερου κυρίως ιδιώματος εκφράζει την αγωνία του τέλους της εποχής και αποκτά μεγάλη διάδοση από την Πελοπόννησο ως τη Βουλγαρία και τη Ρωσία.

Ένα **εκφραστικό ιδίωμα με στοιχεία γραμμικότητας και απλούστευσης των εικαστικών μέσων** χαρακτηρίζει έναν μεγάλο αριθμό που έχουν διατηρηθεί στην ύπαιθρο χώρα. Σε αρκετές ωστόσο περιπτώσεις είναι έκδηλοι οι απόηχοι της ζωγραφικής που αναπτύχθηκε στα μεγάλα κέντρα.

Το εικονογραφικό θέμα της Ρίζας Ιεσσαί αποτελεί τη μνημειακότερη εικαστική διατύπωση της άποψης περί δαβιδικής καταγωγής του Χριστού.

Η παράσταση συνήθως παρουσιάζει ξαπλωμένο τον Ιεσσαί, όπου εκ του σώματος του αναφύεται κορμός δένδρου, στη κορυφή του οποίου παριστάνεται η βρεφοκρατούσα Θεοτόκος. Στους δε κλάδους του δένδρου απεικονίζονται κατά γενεαλογική σειρά, εκ των κάτω προς τα πάνω οι επίγειοι προπάτορες του θεομνήστορα Ιωσήφ, και παρεμβάλλονται άλλα βιβλικά πρόσωπα, κυρίως Προφήτες.

Καστοριά, Παναγία Μαυριώτισσα, νότια πρόσοψη (γύρω στο 1260)

Σερβία, Μονή
Σοπότσανη, ναός
Αγίας Τριάδας
(1263-1268 ή
1272-1274)

Το απόγειο της μνημειακής-πλαστικής τεχνοτροπίας του 13^{ου} αιώνα που ονομάζεται, πρώτη παλαιολόγεια τεχνοτροπία. Η αίσθηση του χώρου μέσα στον οποίο κινούνται οι πολυπρόσωπες παραστάσεις, οι στέρεες μορφές με το ελεύθερο ζωγραφικό πλάσιμο, η ρέουσα πτυχολογία, οι ήρεμες κινήσεις που έχουν ωστόσο κάποια δραματικότητα αποτελούν τα βασικά χαρακτηριστικά. Ορισμένες μορφές χάρη στην τονισμένη σωματικότητα προαναγγέλλουν τη λεγόμενη ογκηρή ή βαριά τεχνοτροπία.

Η φυσικότητα και η πλαστικότητα αποτελούν τα κύρια γνωρίσματα των προσώπων.

Ο ζωγράφος επιχειρεί και επιτυγχάνει να αμβλύνει την περιγραφική χρήση των μορφικών στοιχείων.

Αυτό επιτυγχάνεται με το συνεχές πλάσιμο. Ο προπλασμός, η σάρκα και τα ρόδινα υποσκιάσματα πλάθονται εδώ ταυτόχρονα ως ενιαία φόρμα.

Τα περιγράμματα των ανατομικών όγκων είναι εδώ συμφυή στη φόρμα.

Αγία Τριάδα, Σοποćανι, Σερβίας

Άγιον Όρος, Καρυές, Πρωτάτο
(τέλη 13^{ου} ή αρχές 14^{ου} αι.)

Η μνημειακή αντίληψη των
συνθέσεων, η στερεομετρική
απόδοση των κτισμάτων και
η τεκτονική δομή των
μορφών που περιβάλλονται
από ογκώδη ενδύματα
κατατάσσουν τις
τοιχογραφίες στα κορυφαία
έργα της ογκηρής ή βαριάς
τεχνοτροπίας.

Βασικά τεχνοτροπικά
χαρακτηριστικά:

η εκφραστικότητα των
προσώπων τα έντονα
χρώματα,

οι πολυπρόσωπες σκηνές,

η δραματικότητα στις
κινήσεις των μορφών

και η γωνιώδης
πτυχολογία των
ενδυμάτων.

Αχρίδα, Περίβλεπτος (Άγιος Κλήμης). Η Προσευχή του Χριστού, 1294/5. (Μιχαήλ Αστραπάς και Ευτύχιος).

Βόρεια Μακεδονία, Αχρίδα, Άγιος Κλήμης
(ή Παναγία Περίβλεπτος) 1294-1295

Η μνημειακή ζωγραφική την ύστερη βυζαντινή εποχή
(1204 – 1453)

2. Παλαιολογία περίοδος
1261 – 1453

Δεύτερη παλαιολογία τεχνοτροπία (1300-1330)

Τελευταίες δεκαετίες της βασιλείας του Ανδρονίκου Β' (1282-1328)

Κωνσταντινούπολη
Μονή Παμμακαρίστου, ταφικό παρεκκλήσιο
(1310-1315)

Κωνσταντινούπολη, Μονή της Χώρας (1315-1321)

Η απεικόνιση της δόξας του Χριστού στη Μεταμόρφωση αποδίδεται σύμφωνα με την ησυχαστική ερμηνεία περί του θαβώρειου φωτός.

Θεσσαλονίκη, Άγιοι Απόστολοι (1310/11-1314)

Οι τοιχογραφίες που αποπνέουν ιδεαλισμό, ευγένεια, χάρη και ηρεμία και συνδέονται άρρηκτα με εκείνες της Μονής της Χώρας.

Θεσσαλονίκη, Άγιοι
Απόστολοι
(μετά το 1314 ή μεταξύ των
ετών 1328-1334)

Θεσσαλονίκη, Άγιοι Απόστολοι
(μετά το 1314 ή μεταξύ των ετών 1328-1334)

Ο **Ακάθιστος Ύμνος** κατέχει ξεχωριστή θέση στη βυζαντινή υμνογραφία. Οφείλει την ονομασία του στο γεγονός ότι οι πιστοί παραμένουν όρθιοι κατά τη διάρκεια που ψάλλεται.

Ψάλλεται τις πέντε πρώτες Παρασκευές της Μεγάλης Σαρακοστής, τις πρώτες τέσσερις τμηματικά και την πέμπτη ολόκληρος.

Αποτελείται από 24 «οίκους» (στροφές). Οι πρώτοι δώδεκα οίκοι του (Α-Μ) αποτελούν το ιστορικό μέρος. Στην ενότητα αυτή ιστορούνται τα γεγονότα από τον Ευαγγελισμό μέχρι και την Υπαπαντή. Αναφέρεται ο Ευαγγελισμός (Α, Β, Γ, Δ), η επίσκεψη της Παναγίας στην Ελισάβετ (Ε), οι αμφιβολίες του Ιωσήφ (Ζ), η προσκύνηση των ποιμένων (Η) και των Μάγων (Θ, Ι, Κ), η Υπαπαντή (Μ) και η Φυγή στην Αίγυπτο (Λ).

Οι υπόλοιποι δώδεκα (Ν-Ω) αποτελούν το θεολογικό-δογματικό μέρος, το οποίο αναλύεται το μυστήριο της Ενσάρκωσης του Χριστού.

Τα παλαιότερα δείγματα εικονογράφησης του χρονολογούνται στην ύστερη βυζαντινή εποχή. Ιδιαίτερη διάδοση γνωρίζει στα μεταβυζαντινά χρόνια, τόσο στο ελλαδικό, όσο και στον βαλκάνιο χώρο. Απαντά σε χειρόγραφα, εικόνες και στη μνημειακή ζωγραφική.

Τα παλαιότερα παραδείγματα απαντούν στην Ολυμπιώτισσα της Ελασσόνας (1300 ή 1332-1348), στην Παναγία των Χαλκίων (14ος αιώνας) και στον Άγιο Νικόλαο τον Ορφανό (1310—1320).

Άγιος Νικόλαος
Ορφανός,
Θεσσαλονίκη
(1310-1320)

Οίκος Ε: "Εχουσα θεοδόχον ή Παρθένος τήν μήτραν, άνέδραμε πρὸς τήν Έλισάβετ
Οίκος Ζ: Ζάλην ένδοθεν έχων λογισμῶν άμφιβόλων, ὁ σῶφρων Ίωσήφ έταράχθη
Οίκος Η: "Ηκουσαν οί ποιμένες τῶν Άγγέλων ύμνούντων τήν ένσαρκον Χριστοῦ παρουσίαν

Οίκος 0 (στροφή 15)

λος ἦν ἐν τοῖς κάτω καὶ τῶν ἄνω
οὐδόλως ἀπῆν ὁ ἀπερίγραφτος
Λόγος·

Από το περιεχόμενο του στίχου
γίνεται φανερό ότι ο Χριστός πρέπει
να απεικονιστεί δύο φορές, μια στη
γη και μια στον ουρανό,
προκειμένου να εκφραστεί το
δόγμα των δύο φύσεων.

Εκατέρωθεν του Χριστού στο κάτω
τμήμα παριστάνονται δύο ομάδες
αποστόλων.

Οίκος Ξ (στροφή 14)

Ξένον τόκον ἰδόντες, ξενωθῶμεν τοῦ κόσμου, τὸν νοῦν εἰς οὐρανὸν μεταθέντες·

Η στροφή έχει βαθύ δογματικό περιεχόμενο και αναφέρεται στην υπερφυσική γέννηση, αλλά και στην αιωνιότητα του Θεού. Εδώ εικονογραφείται με την απεικόνιση του ἔνθρονου χριστού στο κέντρο, πλαισιωμένου από ιεράρχες και οσίους.

Οίκος Π (στροφή 16)

Πᾶσα φύσις Ἀγγέλων κατεπλάγη τὸ μέγα τῆς σῆς ἐνανθρωπήσεως ἔργον·

Ο οίκος Π αναφέρεται στη διπλή φύση του Χριστού. Οι ζωγράφοι προσπάθησαν να τον εκφράσουν δίνοντας έμφαση στην έκπληξη των αγγέλων. Εδώ παριστάνεται η Παναγία ένθρονη, λατρευόμενη από αγγέλους. Σε άλλες περιπτώσεις παριστάνεται ο Χριστός ένθρονος σε δόξα και εκατέρωθεν τοποθετούνται δύο ζεύγη αγγέλων που τον υμνούν.

Οίκος Π.

Ναός Χριστού Σωτήρος, Βέροια (1314/5)

Ναός Χριστού Σωτήρος, Βέροια (1314/5)

Μετά το 1330-1340 παρατηρείται μια ύφεση στην καλλιτεχνική παραγωγή. Η ύφεση αυτή συνδέεται με τους εμφύλιους πολέμους, τις δυναστικές έριδες, την επέκταση των Σέρβων και τον λοιμό των μέσων του 14ου αιώνα για να αναδυθεί πάλι μια φάση ανάπτυξης. Το υψηλό, ωστόσο, ποιοτικό επίπεδο και η τεχνική γνώση διατηρούνται.

Την περίοδο αυτή κυριαρχούν δύο τάσεις:

α) συνέχεια της κλασικιστικής τάσης, με ήρεμες μορφές, λιτή πτυχολογία και ήρεμες συνθέσεις

β) εμφανίζεται ένα νέο εικαστικό ιδίωμα, το **εξπρεσιονιστικό**.

Εδώ οι αποδόσεις χαρακτηρίζονται από έναν δυναμισμό, οι συνδυασμοί των χρωμάτων είναι ιδιαίτερα τολμηροί, ενώ φευγαλέες πινελιές χρησιμοποιούνται για την απόδοση των φώτων.

Η τάση αυτή πρωτοεμφανίζεται στον Μυστρά περί το 1320 και έχει δύο εκφάνσεις, μια πιο ακαδημαϊκή και σχηματοποιημένη και μία πιο ελεύθερη.

Μάνη, Πλάτσα, Άγιος Νικόλαος (1337/8)

Προφήτης Ηλίας, Θεσσαλονίκη (1360-1380)

Η μονή ιδρύθηκε από τους αδερφούς Βλατή, μαθητές του **Γρηγορίου Παλαμά**. Με βάση τις πηγές, την τεχνοτροπία καθώς και τις δύο απεικονίσεις του Γρηγορίου Παλαμά (χρον.θαν.1359), οι τοιχογραφίες χρονολογούνται στις δεκαετίες 1360-1380.

Μονή Βλατάδων, Θεσσαλονίκη

Γρηγόριος Παλαμάς (1296-1359): μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (1347-1359), διαπρεπής λόγιος και κύριος εκπρόσωπος του ησυχαστικού κινήματος. Ανακηρύχτηκε άγιος το 1368. Ιδιαίτερη διαδεδομένη είναι η λατρεία του στην Καστοριά, όπου έκανε θαύματα.

Ο όρος **Ησυχασμός** προέρχεται από το ρήμα ησυχάζω και το παράγωγό του ησυχία. Η "ησυχία" ήδη στα έργα των εκκλησιαστικών πατέρων του 4ου και 5ου αιώνα σήμαινε ένα είδος προσευχής στο Θεό με πνευματική ενδοσκόπηση. Η προσευχή αυτή πραγματοποιούνταν από τους μοναχούς και διαδόθηκε από σημαντικά μοναστικά κέντρα όπως το Μοναστήρι της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά. Στην ύστερη βυζαντινή εποχή η ονομασία περιγράφει τα μέλη ενός κινήματος μοναχών. Αν και ο τελικός στόχος ήταν η προσευχή, οι μοναχοί ισχυρίζονταν πως είχαν εμπειρία του θείου (ακτίστου) φωτός.

„Παρεκκλήσιο των Αγίων Αναργύρων στη μονή Βατοπεδίου (γύρω στο 1371 ή τέλη 14ου-αρχές 15ου αι.).

Η εποχή των τελευταίων Παλαιολόγων: Μανουήλ Β΄ (1391-1425), Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος (1425-1448) και Κωνσταντίνος ΙΑ΄ (1448-1453)

Στην Κωνσταντινούπολη των τελευταίων δεκαετιών του 14ου αιώνα και των πρώτων του 15ου αιώνα καλλιεργούνται τρεις τάσεις που ακολουθούν καλλιτεχνικά ρεύματα των αρχών του 14ου αιώνα και απηχούνται σε μνημεία της βυζαντινής περιφέρειας, των λατινοκρατούμενων περιοχών αλλά και όμορων περιοχών.

Α) Η εκλεπτυσμένη, κλασικιστική ιδεαλιστική τάση, αποτυπώνεται στην Περίβλεπτο και την Παντάνασσα του Μυστρά και σε ορισμένους ναούς της Κρήτης.

Β) Η ογκηρή επανεμφανίζεται σε κάποια μνημεία, όπως στην Παναγία Κρίνα στη Χίο.

Γ) Η εξπρεσιονιστική κορυφώνεται στα έργα του Θεοφάνη.

Οι τοιχογραφίες της Περιβλέπτου, έργο πολλών ζωγράφων, ανάγονται στα χρόνια μεταξύ του 1365 και 1374.

Οι αριστοκρατικές και ανάλαφρες μορφές με τις ήρεμες και κομψές στάσεις, η αίσθηση του ρυθμού και της συμμετρίας στη διάταξη των παραστάσεων στον χώρο, το απαλό πλάσιμο δείχνουν μια συνειδητή επιστροφή στην κλασική τάση της παλαιολόγειας τέχνης του πρώτου τετάρτου του 14^{ου} αιώνα, όπως εκπροσωπείται στη μονή της Χώρας και στην Παναγία Οδηγήτρια-Αφεντικό του Μυστρά. Η παρουσία του τοπίου και των αρχιτεκτονημάτων είναι πολύ έντονη και καταλαμβάνουν μεγάλο τμήμα των συνθέσεων.

Μυστράς, Περίβλεπτος (γ' τέταρτο 14^{ου} αιώνα)

Μυστράς, Περίβλεπτος
(γ' τέταρτο 14^{ου} αιώνα)

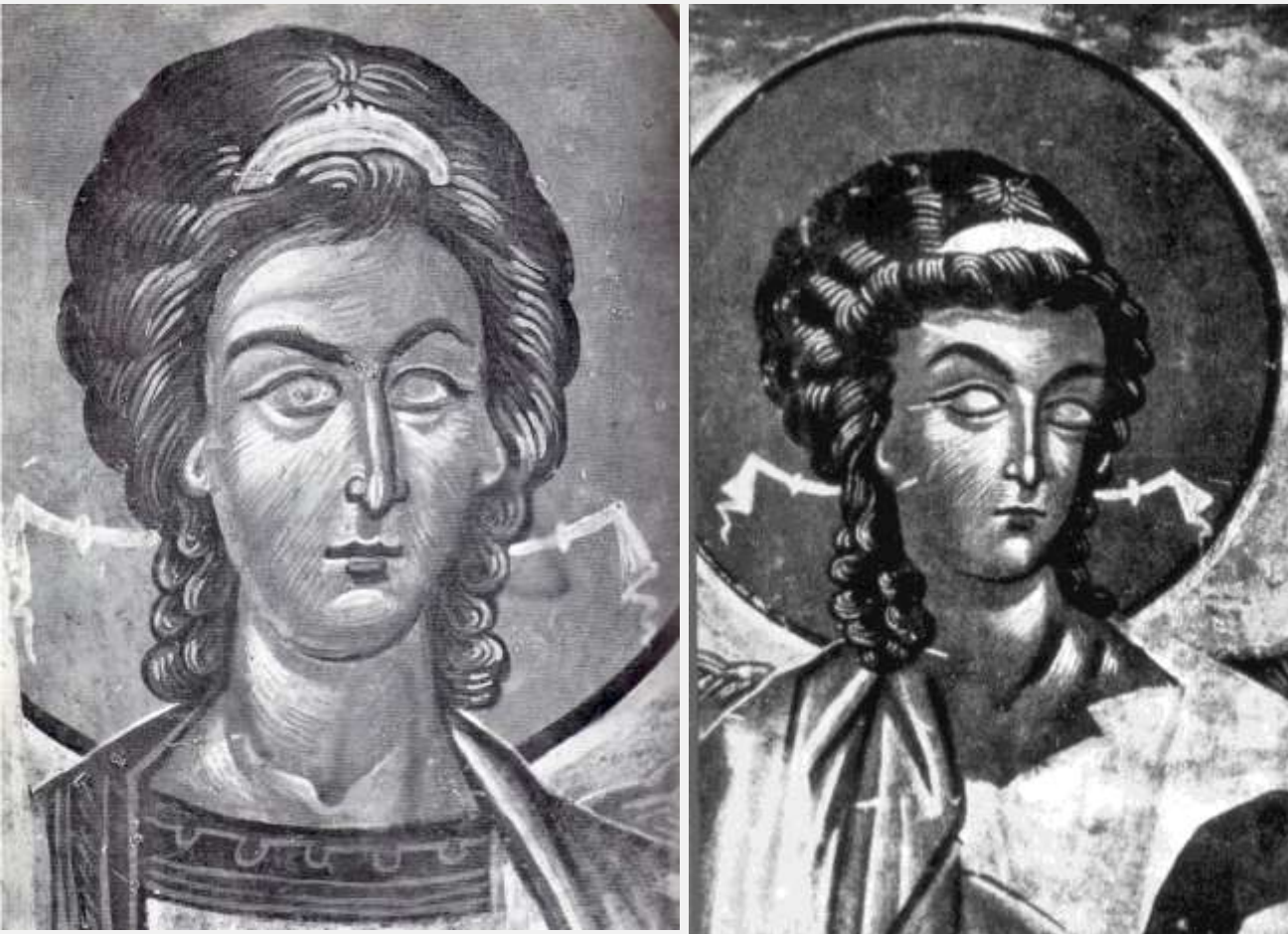

Χίος, Παναγία Κρίνα, αποτοιχισμένες τοιχογραφίες στο Μουσείο (μετά το 1389)

Χίος, Παναγία Κρίνα, αποτοιχισμένες τοιχογραφίες στο Μουσείο (μετά το 1389)

Η τέχνη της Κωνσταντινούπολης την εποχή αυτή μάς είναι κυρίως γνωστή χάρη σε έργα ζωγράφων από την Κωνσταντινούπολη οι οποίοι εργάστηκαν σε όμορες χώρες, όπως ο **Μανουήλ Ευγενικός**, ο οποίος μετακλήθηκε από τον τότε ηγεμόνα της Γεωργίας για να εργαστεί στον ναό της Čalendžiha στη Γεωργία και ο περίφημος **Θεοφάνης ο Έλληνας** που ζωγράφισε στο Volotono, στο Novgorod και στη Μόσχα τις τελευταίες δεκαετίες του 14^{ου} αιώνα.

Αν οι λευκές δέσμες φωτός στον Μανουήλ Ευγενικό είναι σχηματικές διαμορφώνοντας ένα πυκνό φωτεινό πλέγμα πάνω στην επιφάνεια των προσώπων, οι μορφές του Θεοφάνη, μονοχρωματικές σε βαθιά κόκκινη ώχρα, φωτίζονται με μια εκπληκτική ελευθερία και ζωγραφική αντίληψη.

Ναός της Čalendžiha στη Γεωργία (Μανουήλ Ευγενικός)

Ναός Μεταμορφώσεως, Novgorod (Θεοφάνης Έλληνας)